

Miquel Pons Alfafar

ELS MAQUIS A LES TERRES DE L'EBRE I NORD DE CASTELLÓ

TREBALL DE FI DE GRAU

dirigit pel Dr. Joan Maria Thomàs

Grau d'Història

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

Tarragona

2021

Índex

1. Introducció i metodologia	1
2. Conceptes clau	5
3. Inicis el moviment guerriller antifranquista	8
4. Exili francès i ocupació de l'Aran	10
5. Descripció cronològica dels fets	13
5.1. 1939-1944	13
5.2. 1945-1947	15
5.3. 1948-1952	17
5.4. 1952-1965	17
6. Diferents guerrilles a Espanya	18
6.1. Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia	18
6.2. Agrupació Guerrillera d'Astúries	19
6.3. Guerrilles basques	20
6.4. Exèrcit guerriller de la zona centre	20
6.5. Guerrilla andalusa	21
6.6. Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA)	22
6.7. Els maquis a Catalunya	23
7. Activitat de l'AGLA al sud de Catalunya	25
8. Activitat de l'AGLA al nord de Castelló	30
8.1. Les mines de Castell de Cabres	30
8.2. Assalt dels guàrdies al mas de la Jonquereta	31
8.3. Guerrillers no identificats	31
8.4. Assassinat de sis morellans	32

8.5. Morts i traïcions al mas de Guimerà	34
8.6. “La Pastora”	35
• 8.6.1. Naixement i joventut	35
• 8.6.2. L’assalt al Cabanil i l’entrada a la guerrilla	38
• 8.6.3. “El Rubio” i “La Pastora” formen una partida independent	39
• 8.6.4. Solitud i detenció	41
• 8.6.5. “La Pastora”: entre la realitat i el mite	44
9. Condicions de vida dels guerrillers	45
9.1. Campaments i amagatalls	45
9.2. Higiene i vestimenta	47
9.3. Alimentació	48
10. Socialització	49
11. Conclusions	51
12. Bibliografia	55

1. Introducció i metodologia

El treball que el lector té entre les mans l'he redactat a partir del meu interès sobre el tema dels maquis i la lluita antifranquista. Des de ben petit sempre m'ha agradat la Història i dintre d'aquesta, la Contemporaneïtat sempre ha sigut un dels períodes que més m'ha cridat l'atenció.

En el nostre país, s'han donat molts episodis de conflictivitat, de tensió, de guerres, de lluites pel poder i això ha originat diversos canvis en el panorama polític. Continuant en la història d'Espanya, un dels conflictes més grans pel que fa al nombre de morts, ferits i també pels canvis polítics i socials que va ocasionar sens dubte és la Guerra Civil, que va anar acompanyada d'una postguerra i una dictadura.

Tot i haver acabat el conflicte, la societat seguia tenint la seva ideologia de dretes o d'esquerres. Públicament tothom havia d'estar a favor del franquisme, a causa de les conseqüències que podia ocasionar oposar-s'hi. Tot i això, trobem grups de gent que s'oposaven a aquest règim, d'entre aquests el meu treball se centra en els maquis. L'objectiu d'aquests individus és acabar amb el franquisme, perquè d'aquesta manera, es podria instaurar un nou sistema polític. Les característiques d'aquest nou sistema les explicaré en el treball. Els maquis tenien ideologies molt diferenciades, per exemple: uns eren partidaris del republicanisme, uns eren partidaris del comunisme, uns preferien l'anarquisme, uns creien que el millor era una democràcia...

Abans d'iniciar aquest projecte, coneixia qui eren els maquis i més o menys la seva història, tot i que molt per sobre. Penso que el tema dels maquis és un punt important quan s'explica les primeres dècades de la postguerra, en canvi, quan s'estudia aquesta part de la història a la secundària i al batxillerat, la lluita antifranquista no s'explica, i si es fa, és d'una manera molt minsa. Per exemple, s'entra molt en la Guerra Civil i en les diferències entre el primer franquisme i el segon, però penso que aquest tema de la lluita antifranquista es passa per alt. És per això, que sí que coneixia els maquis, per relats i explicacions dels avis i de la gent gran del poble, però no ho havia donat mai o gairebé mai a classe.

L'any passat vaig cursar l'assignatura de "Franquisme i Transició", que és una optativa del nostre grau. En aquest període, tot i ser la meitat de la docència de manera telemàtica a causa de les restriccions per la Covid-19, el professor ens va explicar el tema de la lluita antifranquista i dels maquis en concret. Vaig adonar-me de què aquest tema em resultava interessant, més que els altres de la mateixa assignatura, és per això que em voltava pel cap fer aquest treball de final de grau.

Per tal de combinar la temàtica dels maquis amb la meva altra passió, la història local, vaig decidir delimitar geogràficament el tema d'estudi. Per fer-nos una idea, en el treball faré referència a les quatre comarques ebrenques (Ribera, d'Ebre, Baix Ebre, Terra Alta i Montsià) i les tres comarques del nord de la província de Castelló (Baix Maestrat, Alt Maestrat i els Ports de Morella). Aquest territori era una de les àrees d'actuació de l'AGLA (Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón), per tant, l'elecció del tema dels "Maquis al sud de Catalunya i nord de Castelló" em permetia englobar aquestes dues temàtiques. Molts dels llocs que tracto en el treball ja els coneixia prèviament, ja que, són pobles no molt llunyans del meu municipi, mentre que d'altres no en coneixia l'existència o la ubicació geogràfica i els he anat descobrint a mesura que avançava el treball.

En les primeres dècades de la postguerra, al nostre país es van crear diverses agrupacions i formacions guerrilleres, a banda de l'AGLA. Entre totes les guerrilles comprenien tot el territori nacional. Cadascuna, tenia el seu espai d'actuació, els seus membres, els seus amagatalls i eren independents les unes de les altres, per això crec que és important parlar per separat de cadascuna d'aquestes formacions.

Fa uns anys, un amic va explicar-me la història de "La Pastora", que va ser un maqui de la zona dels Ports de Morella. Aquest guerriller ha passat a la història per ser el maqui més conegut d'aquest indret, no només per la seva actuació dintre del moviment, sinó també pels misteris que amagava la seva sexualitat. Fins i tot s'ha fet molta literatura d'ell com un mite o una llegenda. Té una història curiosa, plena d'incerteses i aspectes de la seva vida que molta gent avui en dia desconex i m'agradava la idea d'intentar descobrir en aquest projecte la seva vida real, a banda del personatge mític.

Quan pensem en un maqui, ens ve a la ment la imatge d'un home amagat entre les muntanyes, amb el seu fusell, vigilant de manera incansable per si veu algun Guàrdia Civil. També ens el podem imaginar com una persona inquieta i solitària que va d'un lloc a un altre escapant de la policia i buscant-se la vida per intentar sobreviure. En aquest

treball m'he proposat conèixer les condicions reals en les quals vivien els maquis a la muntanya, i d'aquesta manera saber si la imatge que tenia dels maquis és la mateixa que en acabar aquest estudi.

Per tal de poder aprofundir en el tema, abans de començar em vaig marcar una sèrie d'objectius, són:

- Estudiar com, quan i de quina manera tornen molts exiliats des de França per entrar a formar part dels moviments guerrillers.
- Conèixer la història de l'AGLA, així com els episodis més importants d'aquesta guerrilla.
- Conèixer quines altres formacions i agrupacions guerrilleres antifranquistes hi havia arreu d'Espanya.
- Conèixer els mètodes emprats en la lluita contra la guerrilla.
- Analitzar el paper de la població com a punt de suport dels maquis i alhora en la lluita contra aquests.
- Descobrir les condicions de vida en les que vivien els maquis a la muntanya.
- Saber la veritable història de "La Pastora".

Pel que fa a la metodologia utilitzada en la realització d'aquest treball, a l'hora de començar vaig pensar en investigar la informació i la documentació necessària a partir de tres punts diferents:

En primer lloc, com que el curs passat vaig fer pràctiques a l'arxiu municipal de la meua localitat, Sant Carles de la Ràpita, i per tant, ja ho tenia més o menys per mà, va ser el primer lloc on vaig anar a buscar documentació sobre el tema. També vaig fer el mateix i vaig enviar correus als arxius més llunyans però tant en els que vaig anar personalment com en els que van contestar-me els missatges, en tots vaig tenir mala sort, o bé uns arxius no guardaven documentació tan antiga, o bé altres la tenien en mal estat i primerament havien de tractar-la. Un altre problema que vaig trobar-me, sobretot quan vaig fer la recerca en els arxius castellonencs, va ser que aquella zona conté pobles molts petits, molts dels quals, no tenen arxiu i si el tenen, com era el cas per exemple de l'arxiu de

Vallibona, tenien la documentació desordenada i no indexada. Per tant, era impossible trobar el que estava buscant.

Com que la recerca arxivística no va funcionar, vaig passar a la segona via que era la de fer una recerca bibliogràfica i documental a partir de fonts ja publicades. Dintre d'aquests llibres i articles que vaig consultar, m'agradaria destacar-ne quatre: *El Maquis en España* de Francisco Aguado Sánchez¹, *El puño que golpeó al franquismo: la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA)* de Josep Sánchez Cervelló², *Tragèdies silenciades: repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià* de Raül González Devís³ i finalment, *La Pastora, del monte al mito* de José Calvo⁴.

Com he explicat en la introducció, el meu treball comença amb uns conceptes clau, on s'explica qui eren els maquis, on i quan apareix aquest mot i com evoluciona el terme al llarg de la història, així com la paraula guerriller, les quals, estan totalment relacionades. A continuació, el treball estudia els maquis a escala general, parant atenció a les diferents guerrilles que actuaren sobretot durant els anys quaranta. A continuació, el treball se centra en l'àmbit català, per passar seguidament a abordar l'estudi al sud d'aquesta comunitat i nord de la província de Castelló, ja que, és un indret on l'AGLA va tenir molta activitat. En concret, explicaré les etapes que van passar a nivell més general i a continuació alguns dels fets més significatius ocorreguts en aquestes poblacions. Finalment, el treball tracta-un aspecte molt específic i concret, la vida de "La Pastora", que, com he mencionat, és el maqui més conegut d'aquestes terres.

No voldria acabar sense parlar de la història oral. Les gestes dels maquis han passat de pares a fills, molts dels quals, encara en parlen avui dia. Per tal de poder tractar aquesta informació de manera rigorosa, l'he contrastat amb la informació amb la qual m'he documentat i d'aquesta manera crear una versió verídica.

¹ Aguado Sánchez, Francisco, *El Maquis en España*, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

² Sánchez Cervelló, Josep, *El puño que golpeó al franquismo: La Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA)*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones S.A., 2003.

³ González Devís, Raül, *Tragèdies silenciades: Repressió franquista i maquis a les comarques del Nord del País Valencià*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.

⁴ Calvo Segarra, José, *La pastora. Del monte al mito*, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.

2. Conceptes clau

En aquest apartat explicaré dos conceptes que considero claus a l'hora d'enfocar aquest treball, que són els mots “maqui” i “guerrilla”, alhora també intentaré fer referència a quan apareixen aquestes paraules, és a dir, l'origen del terme i la seva aplicació a Espanya i Catalunya.

La paraula maquis prové del mot francès maquis, que alhora prové del cors i de l'italià macchia, que en català és traduïda com a màquia. Aquest vocable, fa referència a la vegetació típica mediterrània present a les muntanyes mitjanes i baixes de tot el litoral mediterrani, on trobem arbres com la carrasca, el garrofer o el roure, arbustos com l'arboç o el margalló i plantes com la camamil·la o el romer.

Durant la Segona Guerra Mundial i amb l'ocupació de França per les forces nazis, es va començar a utilitzar aquest vocable en referència als membre de la resistència francesa que s'amagaven en les zones muntanyoses. D'aquí en surt l'expressió en francès “prendre le maquis”, que en castellà es tradueix com “echarse al monte”.

Amb tot això, aquesta paraula va esdevenir sinònim de resistència armada i guerrilla i es va adoptar amb el sorgiment del moviment armat aquí a Espanya, tot i els esforços del règim per impedir-ho.

La paraula guerrilla o guerra de guerrilles és un tipus d'estratègia militar que va aparèixer per primera vegada durant la primera dècada del segle XIX a Espanya, ja que, en aquest moment a l'Estat espanyol s'estava duent a terme la Guerra de la Independència, o també coneguda com Guerra del Francès, contra els exèrcits napoleònics. És un tipus de guerra que s'utilitza quan un bàndol és molt superior a l'altre en nombre i normalment també en armament. Aquestes estratègies consisteixen en dividir els combatents en petits grups, moltes vegades paramilitars, civils armats o irregulars, els quals, utilitzen atacs mòbils i a petita escala, per d'aquesta manera aconseguir desgastar poc a poc l'altre exèrcit i debilitar-lo, és a dir, estem parlant d'una guerra de desgast. L'exèrcit més petit, que sol ser el que utilitza la tècnica de la guerra de guerrilles, solen amagar-se per les muntanyes o boscos per diversos motius, ja que, solen ser perseguits i, per tant, no poden amagar-se a casa seva ni tampoc en el seu poble, ja que, els trobarien en seguida, ja que, les poblacions estan controlades per les forces del bàndol enemic i un altre factor és que si estàs amagat pots controlar la situació sense ser vist, per tant, quan hagi de realitzar un atac poc utilitzar el factor sorpresa, el qual sempre és positiu i sol donar una certa

avantatja. Aquest tipus de guerra de debilitar l'enemic poc a poc s'utilitza perquè si s'enfrontessin de manera directa perdrien en seguida, ja que, com he dit anteriorment, l'altre bàndol és superior en número i en armament. També m'agradaria mencionar que si l'individu fa la guerra de guerrilles en el seu propi territori, sol ser un factor a favor per a l'atacant, ja que, coneix el terreny i sap per on pot moure's i per on no i en quins llocs amagar-se.

Cal aclarir que guerra de guerrilles i maquis no és el mateix, ja que, guerrilla o guerra de guerrilles fa referència al tipus de guerra i tipus d'estratègies militars i en canvi maqui fa referència a l'individu que duu a terme aquestes estratègies, és a dir, són paraules diferents però que estan totalment relacionades.

El recurs a la guerra de guerrilles després de la Guerra Civil, així com els mètodes utilitzats posteriorment per combatre-la, no tenien un origen en el segle XX, sinó que tals estratègies ja havien estat usades un segle abans durant la Guerra del Francès i durant les Guerres Carlistes.

La guerra del 1808 va tindre una importància significativa en la zona de Llevant, on les guerrilles es van alçar victorioses durant un temps fins l'arribada del mariscal Suchet. El fracàs del general anterior requeia en l'estratègia utilitzada, la qual consistia a mantenir-se a la defensiva a l'interior de les àrees fortificades i sent obligats a circular amb un gran nombre de soldats i evitar les zones muntanyoses. Per contra, Suchet va optar per crear un comanament unificat que integrés Aragó i bona part de Catalunya, alhora que se les van enginyar per comprometre les elits territorials, a canvi de certs drets, per tal que denunciessin l'activitat guerrillera. A més, va crear grups mòbils reduïts, va potenciar l'ús d'espies, sometents i grups de contraguerrilla.

Finalment, el no reconeixement dels guerrillers com a combatents i, per tant, presoners de guerra va provocar l'execució sumària d'aquests.

La victòria espanyola durant la guerra napoleònica va crear la percepció que la guerrilla havia derrotat un exèrcit regular, fet que va potenciar l'ús d'aquest tipus de guerra en els següents conflictes. Així, durant la Primera Guerra Carlista (1833-1840), no va ser fins que els governs liberals es van adonar de la importància del comanament únic interprovincial que no van aconseguir la victòria. Tot i això, aquesta reacció va ser massa

lenta i, com a conseqüència, va ser la zona del Maestrat, Baix Aragó i Terres de l'Ebre on més es prolongarien els combats, tal com passaria un segle després amb el maquis.

Com he explicat anteriorment, la guerra de guerrilles s'origina a Espanya durant la guerra del francès, però és un tipus de guerra que va seguir utilitzant-se al país i també arreu del món durant tots aquests anys i inclús ara encara s'utilitza, per exemple, a banda de la Guerra de la Independència també és un tipus de guerra utilitzat en les guerres carlistes, en la Guerra de la independència de Cuba i Filipines i en la Guerra Civil, això pel que fa a l'Estat espanyol, i fora d'aquest també ha estat utilitzat múltiples vegades com ara durant els processos d'independència de múltiples països, ja que, els exèrcits metropolitans eren superiors als colonials, també durant la Guerra Freda ha estat utilitzat en múltiples conflictes, com ara a la Guerra del Vietnam contra l'exèrcit dels Estats Units, també durant la Guerra de Corea i en la Segona Guerra Mundial es dona aquesta guerra en múltiples ocasions, sempre contra l'exèrcit alemany, ja que, era més poderós, com per exemple és el cas dels maquis francesos contra la invasió del seu país, la resistència dels partisans italians i iugoslaus i el cas que jo penso que va ser la guerra de guerrilles més gran i que va sortir victoriós va ser el cas de les guerrilles soviètiques contra la invasió alemanya, la qual, no va poder arribar a la Moscou.

Actualment, encara se segueix utilitzant aquest tipus de guerra, per exemple durant les Guerres del Golf, els conflictes dels països àrabs, els quals, fa anys que estan en constant conflicte i també cal mencionar el tema de les FARC, que són un exèrcit paramilitar colombià que lluita per establir un estat socialista a Colòmbia.

A continuació, parlaré de la situació dels maquis durant la postguerra, els maquis es movien principalment per les zones muntanyoses de tota la península; tot i això, entre les zones de més activitat guerrillera destaca la cornisa cantàbrica, amb especial incidència a Astúries i al nord de Lleó. A Llevant, a les províncies de Terol, Castelló, València i Conca. A la zona centre, destaquen Extremadura, nord de Córdoba, Ciudad Real, Toledo, Àvila i les muntanyes del Sistema Central. Al sud d'Andalusia trobem activitat a Cadis i Granada i Màlaga. Finalment hi va haver zones de menor incidència com serien La Manxa, l'Alt Aragó i la zona del Bages i Berguedà.

En totes aquestes zones no es va lluitar ni amb la mateixa intensitat ni en el mateix període de temps, mentre en zones d'Andalusia es considera l'inici de la lluita guerrillera només començar la guerra el 1936, amb l'ocupació d'aquesta comunitat autònoma. A la zona de

Llevant es considera l'any d'inici el 1944, amb la invasió de la Vall d'Aran. De la mateixa manera, la fi de la guerrilla no es igual en tots els llocs: a la zona de centre va tindre una vida efímera, en canvi l'AGLA, la zona més longeva, es va prolongar fins a la primavera de 1952.

Tot i això, la fi de la guerrilla la marquen la mort de Quico Sabaté el 1960, la de "Caracremada" el 1963, tots dos a Catalunya, i la mort el 1965 de "Piloto" a Galícia.

Per finalitzar, m'agradaria citar textualment una frase del professor Josep Sánchez Cervelló, que apareix en el seu llibre "El puño que golpeó al franquismo"⁵, aquestes línies serveixen per entendre la formació del grup guerriller AGLA: "La formación de la AGL (Agrupación Guerrillera de Llevant) cobró vida por la voluntad de lucha especialmente de los comunistas y los confederados mostraron desde 1939; a estos se unieron grupos de huidos que, conociendo que la justicia franquista era una farsa, acabaron constituyendo grupos armados autóctonos. Más adelante fueron reforzados con la penetración de guerrilleros a partir de la acción del Valle de Arán".

3. Inicis el moviment guerriller antifranquista

El moviment maqui estava format per grups humans que, a mesura que avançaven les tropes franquistes, s'anaven retirant a les muntanyes. La forta repressió va fer que aquestes persones, sobretot republicans, comunistes, excombatents, polítics i simpatitzants i militants d'esquerres, decidissin no entregar-se i d'aquesta manera es convertien en fugits de la justícia.

Alguns historiadors, com Francisco Aguado Sánchez⁶, daten l'any 1944 com el del començament del moviment maqui al nostre país, degut a que a que aquell mateix any es va produir l'intent d'invasió de la Vall d'Aran, que posteriorment explicaré.

⁵ Sánchez Cervelló, Josep, El puño que golpeó al franquismo: La Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA), Barcelona, Flor del Viento Ediciones S.A., 2003.

⁶ Aguado Sánchez, Francisco, El Maquis en España, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

Segons afirma l'historiador Pelai Pagès en la seva obra⁷, aquest fenomen no va començar aquell any sinó abans, concretament el 1936. Des d'aquest mateix any, amb l'inici de la Guerra Civil (1936-1939) i durant tot el conflicte tenim constància de l'existència de persones fugides i refugiades a les muntanyes per intentar escapar de la repressió del bàndol nacional i posteriorment del franquisme.

Els primers llocs on es va donar aquest fet foren les zones de Galícia, Astúries, Santander i Andalusia. Posteriorment, a Aragó i els territoris de Llevant, concretament a Catalunya i València, en el transcurs de l'ofensiva guerrillera de la Vall d'Aran de l'any 1944.

Els inicis dels maquis a nivell espanyol foren complicats, degut a que no disposaven d'armament suficient ni d'una organització militar clara per poder-los considerar com una guerrilla establerta. Aquests grups de gent estaven formats principalment per militants i simpatitzants d'esquerres. Dels quals, la majoria es van amagar a les cases, és el que s'anomenaria guerrilla urbana, mentre que una minoria s'amagaria a les muntanyes, convertint-se en guerrilla rural.

El que en un principi eren grups dispersos, poc a poc es va convertir en grups més grans de guerrillers i més ben organitzats, formant així agrupacions guerrilleres.

El moviment guerriller estava format per diferents ideologies dintre del marc de les esquerres, podem trobar tant comunistes, com anarquistes, com socialistes, com també sindicalistes. Seguint amb això, a banda de la ideologia dels militants, alguns partits polítics i sindicats, com ara la CNT, el Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) i el PCE, també van tenir certa relació d'apropament i suport cap als maquis, degut a que també volien fer caure el franquisme. Sobretot, el partit polític que més incidència va tenir en l'entrada i en el desenvolupament de les guerrilles arreu del país va ser PCE. De fet, el moviment guerriller va ser planejat i dirigit pels comunistes majoritàriament, també amb el suport de socialistes i membres de la CNT, els quals, es trobaven a l'exili. Aquestes persones, des de l'exili francès, estaven al capdavant d'aquest moviment i eren coneguts com "els diplomats", per la seva preparació cultural, política i militar.

⁷ Pagès, Pelai, Els maquis. La resistència armada contra el franquisme (1936-1965), València, Tres i Quatre, S.L., 2020.

4. Exili francès i ocupació de l'Aran

La Guerra Civil espanyola, finalitza amb la victòria del bàndol nacional, que instaura la dictadura franquista. Entre les novetats que incorpora el nou règim polític està la persecució i censura dels partidaris de la república, amb emparament legal. És en aquest context de repressió, on es produeix el major auge d'exilis espanyols, civils i combatents, cap a territoris on creuen que podran tenir un futur millor. Alguns dels països triats com a destí van ser França, Bèlgica o Mèxic.

Cal destacar França, doncs per la seva proximitat a l'Estat va ser el destí més triat, especialment per la gent de Catalunya. Des del moment d'arribada dels exiliats republicans a França, aproximadament unes 440.000 persones, aquestes passen d'estar sota el franquisme a estar sota l'Estat francès.

En aquells moments el territori es troba en una situació d'inestabilitat social, política i econòmica, provocada entre d'altres per l'extensió del feixisme, que desembocaria en la Segona Guerra Mundial. Durant aquest conflicte està envoltat de règims autoritaris, Alemanya a l'est, Itàlia al sud-est i Espanya al sud.

Per fer front a tot això el que van idear les autoritats franceses va ser distribuir a totes aquestes onades de persones en camps d'internament, els quals, geogràficament estaven en territori francès però pròxims a la frontera espanyola. La majoria d'aquests camps es van organitzar en molt poc temps, en forma de barracons o zones vigilades a la intempèrie. No disposaven d'aigua potable ni de les mínimes condicions higièniques ni de salut, és a dir, se'ls tractava com si fossin presoners, als quals, amb prou feines se'ls donava menjar, aigua potable o roba per refugiar-se de les condicions climàtiques. Cal recordar que aquesta gent van fugir de casa seva sense gran quantitat d'equipatge, pràcticament amb el que portaven a sobre, enfront tenien un llarg viatge, del qual, no sabien quan tornarien o si tindrien la possibilitat de tornar a la seva terra.

El govern francès, després d'organitzar els exiliats en camps d'internament, va organitzar les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), que eren prestacions en forma de treball que ofería el govern per a aquestes persones exiliades i d'aquesta manera aconseguir el dret d'asil francès. Uns 55.000 exiliats s'hi van integrar de manera més o menys obligada.

Quan va començar el conflicte europeu al setembre del 1940, les autoritats franceses, a banda d'oferir a aquesta gent integrar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers, també va oferir la possibilitat d'allistar-se a l'exèrcit francès en la lluita contra el feixisme. Als inscrits sobretot se'ls va enviar a reforçar la Línia Maginot (línia de fortificacions construïda per França a la frontera amb Alemanya, Luxemburg, Bèlgica i Suïssa per defensar-se d'una possible invasió) i a la frontera franco-italiana.

En el context de conflicte, el PCE, el qual es trobava a l'exili, no va crear una unitat armada per lluitar contra el feixisme fins l'inici de la invasió de l'URSS, per part del alemanys l'estiu del 1941, amb la creació de l'Agrupació de Guerrillers Espanyols (AGE). Però no va ser fins després del desembarcament de Normandia, el 6 de juny del 1944, que es començà a organitzar l'operació "Reconquista de España". Aquesta consistia a combinar una sèrie d'operacions d'invasió al llarg dels Pirineus amb l'objectiu de distreure les tropes franquistes de l'objectiu real, l'establiment d'un cap de pont per a la República a la Vall d'Aran. Així Jesús Monzón, el cap del PCE a França, va creure que es podria iniciar una invasió d'Espanya travessant els Pirineus, que aixequés la població, obviant l'opinió dels informadors que havien estat enviats a Espanya i la dels propis dirigents i militars comunistes. Aquests optaven per la inserció de guerrillers experimentats per tal de formar-ne d'altres per crear una forta resistència com es va fer a Iugoslàvia. Amb això, 4.000 veterans de la Guerra Civil i de la resistència francesa es van presentar voluntaris per a l'operació. Aquests, però, van ser vagament informats dels objectius que havien d'aconseguir, sense referències precises de la situació a l'interior. Amb el clima d'eufòria posterior a l'alliberament de França, creien que la seva simple presència provocaria un aixecament popular. Segons afirma José Calvo⁸: "los guerrilleros llegaron con su armamento habitual, es decir, provistos casi exclusivamente con armas individuales ligeras, escasos morteros, pocos cañones antiaéreos i algun bazooka." A més, aquest armament era estranger (no he trobat informació precisa sobre la procedència de l'armament), en conseqüència, feia servir municions de calibres no usats a Espanya, a banda d'això, no portaven ni menjar, ni diners, ni tabac, ja que, tot això ho havien d'aconseguir a partir del suport popular.

⁸ Calvo Segarra, José, La pastora. Del monte al mito, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.

Segons explica l'historiador Pelai Pagès en la seva obra⁹, Franco, advertit de l'acumulació de republicans a la frontera va ordenar la mobilització de 100.000 homes per aturar l'atac. Tot i això, la nit del 18 al 19 d'octubre de 1944, 3.500 maquis van creuar la frontera organitzats en brigades de 200 o 300 homes cadascuna. L'atac aparentment va ser una sorpresa, però en realitat les autoritats franceses havien advertit Franco de l'atac. Després de durs combats, els guerrillers no van aconseguir assentar-se i, el 27 d'octubre, Santiago Carrillo (polític i periodista espanyol, secretari general del PCE del 1960 al 1982, figura clau del comunisme espanyol per la seva lluita antifranquista) va ordenar la retirada. Algunes brigades van perdre fins al 40% dels seus efectius i cap va aconseguir complir els seus objectius. Els maquis van perdre 129 homes i 218 van ser capturats, mentre que les forces franquistes van patir 32 baixes.

A partir de l'intent d'invasió de la Vall d'Aran, tot i l'ordre de retirada, alguns guerrillers es van anar escampant sense objectius precisos pel territori espanyol. Aquests, amb manca de menjar, diners i tabac i sense xarxes de suport, van viure una època de grans dificultats. Poc a poc els reduïts grups s'anaven trobant amb altres i d'aquesta manera s'anaren organitzant i establint en el territori. Entre 1944 i 1945, a la província de Terol ja trobem tres partides organitzades: la primera amb "Asturias" al capdavant, la segona establerta a Nogueruelas i comanada per "Capitán", que es va dedicar a establir un sistema d'enllaços eficaç, igual que la tercera partida amb "Carlos" com a cap i establerta a Mosqueruela. Aquests últims van ser els primers en captar els primers homes que fugien de les mesures repressives de la Guardia Civil o s'integraven per la simpatia amb la lluita. El creixent nombre de guerrillers va fer que les diferents comandàncies de la Guàrdia Civil dictessin comunicats en els quals amenaçaven a tots aquells que encobrissin o no denunciessin l'activitat guerrillera. Així, en una ordre dictada pel tinent coronel de Castelló, destaca l'ús encara de les paraules maquis o huidos i també es demostra el gran suport popular del que disposava la guerrilla. Poc temps després, una ordre de l'Estat Major de la Guardia Civil recordava a les comandàncies que, a partir de llavors, "queda terminantemente prohibido designar a las partidas de atracadores que actúan en distintos lugares de la península con el nombre de "huidos", "maquis, "guerrilleros", "rebeldes", etc., siempre que se designe a estos malhechores se hará con el nombre de bandoleros o atracadores, que corresponde a los delitos comunes que cometen". A partir de 1945, els guàrdies civils

⁹ Pagès, Pelai, Els maquis. La resistència armada contra el franquisme (1936-1965), València, Tres i Quatre, S.L., 2020.

van rebre instruccions de comunicar a pobles i masies l'obligatorietat de denunciar a les autoritats si tenien alguna informació sobre la guerrilla, per tal d'evitar que poguessin recórrer a la ignorància d'aquestes lleis com a mètode exculpatori. Davant la creixent activitat guerrillera, el govern franquista va restablir l'octubre de 1945 la figura del sometent, figura que va dificultar les xarxes de suport a la guerrilla.

5. Descripció cronològica dels fets

5.1. 1939-1944

Un cop acabada la guerra, Franco va iniciar el que Paul Preston¹⁰ va anomenar “la política de la venjança”. La guerra i la postguerra es va saldar amb un total de 450.000 exiliats, 90.000 executats durant el conflicte i 41.000 durant la postguerra.

Els que van aconseguir exiliar-se ho van fer amb l'esperança d'organitzar-se i poder alliberar el país en un futur, tot i l'armament precari del que disposaven. L'exili es va produir tan a les muntanyes com a l'estranger, i va ser la conseqüència de la repressió que van patir els partidaris de la república, que van ser perseguits, detinguts i en algunes ocasions executats.

La Llei de Fugues de 1939, va permetre la justificació d'algunes d'aquestes execucions, doncs preveia l'ajusticiament dels presoners que intentessin escapar-se. Sota aquesta disposició legal es van executar detinguts fingint un intent de fuga, degut a que el policia es quedava cada cop més enrere fins aconseguir prou distància per simular la fuga del presoner, ja que, en aquest cas, podien legalment disparar per l'esquena. Una altra forma d'aniquilament d'aquestes persones va ser a partir dels “paseos”, que és un eufemisme amb el que es coneixen aquests actes violents, degut a que el “paseo” consistia en anar la policia a buscar a la víctima amb l'excusa d'anar a passejar, el qual, acabava amb l'afusellament. Aquests “paseos” es van posar molt de moda i van ser molt utilitzats durant la guerra civil i durant el franquisme, per part dels dos bàndols.

El Butlletí Oficial de l'Estat (BOE), va publicar el 9 de febrer del 1939 la Llei de responsabilitats polítiques, a partir de la qual, es sancionava a tothom que hagués col·laborat amb la Segona República o hagués col·laborat amb el bàndol republicà durant

¹⁰ Preston, Paul, *España y las grandes potencias en el siglo XX*, Barcelona, Editorial Crítica, 1999.

el conflicte, encara que no fos empunyant un arma. Segons el franquisme, aquestes persones eren mereixedores d'un càstig.

El BOE, el dia 1 de març de 1940 va publicar la "Ley para la represión de la masonería y el comunismo", a través de la qual es castigava a tothom que pertanyés a la institució maçònica, que fos d'ideologia comunista o que hi tingués relació. Les penes podien oscil·lar entre la confiscació de bens i la pena de mort.

JEFATURA DEL ESTADO

LEY DE 1 DE MARZO DE 1940 sobre represión de la masonería y del comunismo.

Acaso ningún factor, entre los muchos que han contribuido a la decadencia de España, influyó tan perniciosamente en la misma y frustró con tanta frecuencia las saludables reacciones populares y el heroísmo de nuestras Armas, como las sociedades secretas de todo orden y las fuerzas internacionales de índole clandestina. Entre las primeras, ocupa el puesto más principal la masonería, y entre las que, sin constituir una sociedad secreta propiamente, se relacionan con la masonería y adoptan sus métodos al margen de la vida social, figuran las múltiples organizaciones subversivas en su mayor parte asimiladas y unificadas por el comunismo.

En la pérdida del imperio colonial español, en la cruenta guerra de la Independencia, en las guerras civiles que asolaron a España durante el pasado siglo, y en las perturbaciones que aceleraron la caída de la Monarquía constitucional y minaron la etapa de la Dictadura, así como en los numerosos crímenes de Estado, se descubre siempre la acción conjunta de la masonería y de las fuerzas anarquizantes movidas a su vez por ocultos resortes internacionales.

Estos graves daños inferidos a la grandeza y bienestar de la Patria se agudizan durante el postrer decenio y culminan en la terrible campaña atea, materialista, antimilitarista y anti-española que se propuso hacer de nuestra España satélite y esclava de la criminal tiranía soviética. Al levantarse en armas el pueblo español contra aquella tiranía, no cejan la masonería y el comunismo en su esfuerzo. Proporcionan armas, simpatías y medios económicos a los opresores de la Patria; difunden, so capa de falso humanitarismo, las más atroces calumnias contra la verdadera España, callan y escuchan los crímenes perpetrados por los rojos, cuando no son cómplices en su ejecución y, valiéndose de toda suerte de ardides y propagandas, demoraron nuestra victoria final y prolongaron el cautiverio de nuestros compatriotas.

A partir de l'any 1940, sobretot del 1940 al 1944, la possibilitat de fugir cap a un altre país era pràcticament nul·la. A nivell intern, el país estava sotmès a una forta repressió i control. A nivell extern, la dictadura de Salazar a Portugal i l'expansió europea del règim nazi que va ocupar gran part del país francès, els va complicar la fugida. Tots dos governs eren partidaris de la dictadura franquista i detenien i deportaven als exiliats espanyols. Els fugits de la justícia tenien poques garanties de poder escapar de la repressió i la mort. L'any 1943, poc temps abans de la invasió dels Pirineus, a l'actual Costa del Sòl, es van produir varies entrades de grups comunistes provinents del nord d'Àfrica amb l'objectiu d'investigar com estava la situació política i militar a Espanya. Anteriorment aquests

infiltrats havien estat instruïts pels americans, que havien ocupat el Marroc feia poc temps i els van proporcionar material, des d'uniformes fins a equips radiofònics. L'entrada i sortida d'aquesta gent es produïa mitjançant vaixells. Tot aquest moviment es va dur a terme degut a que un dels plans dels aliats era la possible incursió a Espanya per ocupar el territori i l'enderrocar el règim franquista. Finalment, els aliats van abandonar el pla i gran part de les persones que s'havien infiltrat en territori espanyol es van haver de quedar al país.

El 4 de novembre, escassament una setmana després d'abandonar la Vall d'Aran, l'Agrupació de guerrillers "Reconquista de España" va planificar una altra incursió, a terres catalanes, concretament a la platja de Canyelles (Costa Brava), entre Sant Feliu de Guíxols i Blanes. Aquest segon intent contaria amb el suport del Partit Comunista Francès (PCF).

5.2. 1945-1947

A partir de finals del 1944 i 1945 la Segona Guerra Mundial ja estava decidida i estava a punt de finalitzar a favor dels aliats. És el moment en que els maquis creuen que el bàndol guanyador de la guerra ocuparà Espanya i farà caure el franquisme, per tant, és un moment en el qual pensen que recuperaran les llibertats i la República i podran tornar a casa seva. És un moment en el qual cada cop es planegen més incursions en territori espanyol i el moviment guerriller està en auge, és un període en el que es produeix un canvi qualitatiu en els maquis, a causa de tots aquests canvis.

La guerrilla comença a ser un veritable problema per l'estabilitat del règim franquista. Cal pensar que els règims autoritaris havien participat a la Segona Guerra Mundial, com ho són el nazisme a Alemanya, el feixisme italià i l'imperialisme d'Hirohito al Japó, i que a la vegada formaven un bloc conegut com les potències de l'Eix. Entre la primavera i l'estiu van perdre la guerra enfront dels aliats, concretament el 8 de maig va tenir lloc la capitulació nazi i el 15 d'agost la japonesa enfront dels Estats Units. El sud d'Itàlia dos anys abans s'havia canviat de bàndol i havia iniciat la conquesta cap al nord fins a l'alliberació del país del feixisme i la mort de Benito Mussolini. Això fa que quan finalitza la Segona Guerra Mundial el franquisme es queda aïllat internacionalment, degut a que les altres potències dictatorials, les qual, havien ajudat al bàndol nacional durant la Guerra Civil i que el règim també havia ajudat durant el conflicte europeu, tot i que no

oficialment, degut a que Espanya va ser declarat país neutral. Aquest aïllament es dona en el context d'un món ara dominat per la democràcia i el comunisme. Un exemple d'aquesta situació és que el 24 d'octubre del 1945 es creà l'Organització de les Nacions Unides (ONU), però a Espanya se li va negar l'entrada degut a la simpatia que havia tingut vers les potències de l'Eix. En aquest moment s'iniciaria un període de 10 anys conegut internacionalment com "Cuestión española", que finalitzaria amb l'entrada del país a l'ONU l'any 1955.

A causa del context internacional, el règim pateix una sensació d'instabilitat davant de la situació de canvis que s'estava produint a Europa, a causa de les conseqüències de la finalització del conflicte, és un moment en el que hi ha possibilitats de fer caure el règim.

L'any 1946 es continuen fent nous intents d'invasió, tant per terra com per mar, sobretot a les zones de Catalunya i País Basc. Al mateix temps, les diferents agrupacions guerrilleres es van organitzant i comencen a actuar.

El 5 de juny de 1947, un grup de maquis van assaltar Monterde d'Albarracín (Terol) i s'emportaren tres cavalls, pernils, roba, eines i diners. El 9 de juliol del mateix any, un grup d'uns 20 guerrillers van detenir un capità i un sergent i els van prendre les armes.

Durant la segona meitat del 1947 els maquis feien públiques algunes de les seves actuacions al diari *El guerrillero*: atacs, robatoris als pobles i a les casernes de la guàrdia civil, atacs a les centrals elèctriques i a les canonades d'aigua, atemptats amb bombes als trens, assassinats a persones afins al règim, etc.

Fets com aquests van ser utilitzats pel règim per titllar als maquis de "bandoleros", en sentit despectiu i despullar la seva lluita de qualsevol sentit polític o base ideològica, manipulant d'aquesta manera l'opinió pública.

Els intents d'acabar amb el règim són inútils, ja que, a partir del juliol del 1947 la lluita contra els maquis es referma. El dictador va desplegar quatre batallons del Regiment d'Infanteria, els quals, van anar sent substituïts consecutivament fins l'any 1949, de manera que no va haver treva per les guerrilles. Aproximadament uns 6.000 homes van ser desplegats per part de l'exèrcit per lluitar contra el moviment maqui.

5.3. 1948-1952

L'any 1948, davant de la difícil situació que vivia la guerrilla espanyola, des del PCE es comença a pensar en la idea d'acabar amb la lluita armada i iniciar la retirada massiva dels maquis espanyols cap a l'estranger, la qual, es reclamava des de feia mesos.

Durant l'estiu de 1948 el PCE es reuneix amb Stalin a Moscou, ja que, el líder comunista demanava el suport del comunisme europeu i, per tant, també del comunisme espanyol degut a la ruptura del Kremlin amb Tito. Dolores Ibárruri va presentar un informe sobre la situació política i social del país i Stalin va donar suport a la lluita de guerrilles espanyoles i va parlar de no fer marxa enrere, sinó tot el contrari. La idea del Kremlin era infiltrar guerrilles en els sindicats verticals per lluitar contra el franquisme d'una manera legal, cosa que no va semblar bé al PCE perquè creia que aquests sindicats estaven desprestigiats.

El PCE seguia amb la idea d'acabar amb la lluita armada, per aquest motiu no va fer cas als plans de Stalin i Santiago Carrillo va comunicar als maquis que des d'aquell moment deixaven de ser guerrillers.

Mentre que no arribava cap notificació de retirada, Santiago Carrillo va ser l'encarregat de dirigir i organitzar la guerrilla. L'any 1949, el mateix Carrillo va potenciar la possibilitat de crear una nova Agrupació Guerrillera a Catalunya.

Durant 1949 i 1950 es van produir varies reunions a París, però no es va arribar mai a posar en marxa la desconvocatòria de manera oficial del moviment guerriller ni l'evacuació d'aquests.

El règim franquista es va encarregar de fer pública la desconvocatòria de les guerrilles, de fet, l'any 1950 a Espanya quedaven ja poc maquis supervivents, degut a la forta repressió per part de l'Estat.

5.4. 1952-1965

El Partit Comunista no va arribar a un acord sobre els maquis, així que aquest van seguir comptant amb molt pocs suports. Per la seva banda la guardià civil va continuar executant els guerrillers que quedaven. Les muntanyes es van convertir en un autèntic territori de caça. La llei de fugues i els "paseos" es van intensificar i es van passar a aplicar a

qualsevol situació i per qualsevol persona (guerrillers, exguerrillers, sospitosos i familiars i amics de guerrillers). Aquesta forta pressió policial va reduir els maquis a petits grups o persones solitàries que s'amagaven a les muntanyes per intentar sobreviure.

Les causes del declivi i la desaparició dels maquis a Espanya van ser diverses: per una banda, la no ocupació del país per part de les forces aliades un cop acabada la Segona Guerra Mundial, cosa que va fer-se impossible a partir de l'inici de la Guerra Freda que va enfrontar als EE.UU. i la URSS, els dos països que teòricament havien de liderar la conquesta. Per l'altra banda, la continua acció de les forces franquistes va generar un desgast molt gran a aquests guerrillers. Les diferents tàctiques repressives anaven des de fer batudes per intentar enxampar-los a la utilització de contrapartides per intentar desemascarar-los i amb totes aquestes tècniques van anar acabant amb el moviment.

Aquests individus poc a poc es van anar quedant sols i tampoc podien confiar en ningú, per això alguns van intentar creuar la frontera francesa per escapar del franquisme, gran part d'aquesta gent en el moment d'intentar passar a França van ser enxampats i jutjats sumàriament, amb la conseqüència de ser empresonats o afusellats, d'altres no varen arribar a ser jutjats, ja que, foren abatuts per la guàrdia civil per mitjà de la llei de fugues.

Els últims supervivents van ser homes solitaris, els més destacats van ser Quico Sabaté, el qual, va morir el 1960, Ramon Vila, conegut com "Caracremada", que va morir el 1963 i José Castro Veiga, conegut com "O Piloto", que va morir al març de 1965 a Galícia, aquest seria l'últim maqui conegut.

6. Diferents guerrilles a Espanya

6.1 Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia

La Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia va ser l'organització pionera de la resistència antifranquista. Es va mostrar molt eficaç durant la guerra i la immediata postguerra, és a dir, la primera meitat dels anys quaranta, fins al punt que els comunistes van copiar la seva estructura i els seus manuals de comportament i supervivència.

El Partit Comunista Espanyol tenia el control de les guerrilles en una ampla zona del país, però no en aquest territori, ja que, qui liderava el moviment maqui en aquest indret

eren els guerrillers gallecs i lleonesos, per tant, van haver disputes i conflictes per decidir qui havia de portar el lideratge, si la Federació de guerrillers de la zona o el PCE.

L'any 1946, a les Muntanyes de Cayoso va tenir lloc un congrés entre les dues faccions per arribar a un acord i aconseguir la unió. Per aquest motiu podem dir que el moviment guerriller d'aquesta zona tenia un cert pluralisme, ja que, trobem individus de grups diferents, amb ideologies diferents i formes diferents d'actuar. Durant aquell mateix any, concretament a principis d'abril, la Federació va reiniciar la publicació del diari *El Guerrillero*.

Els anys clau pel que fa a l'activitat d'aquest moviment van ser els primers anys de la dècada dels quaranta, tot i que la Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia no va tenir una gran repercussió i a partir de finals de l'any 1944 i 1945 la zona de Lleó i l'est de Galícia van començar a perdre importància, ja que, molts guerrillers de la zona van traslladar-se a la zona nord i oest de Galícia, principalment a les províncies de Lugo i La Coruña.

6.2. Agrupació Guerrillera d'Astúries

A la zona d'Astúries també va haver discrepàncies entre els comunistes i els socialistes, sobretot entre els anys 1945 al 1947.

L'objectiu dels socialistes, membres del PSOE, era la creació d'una entitat guerrillera unitària i democràtica, que inclogués tant socialistes com comunistes i d'aquesta manera defensar Astúries de les accions del franquisme, però alguns dirigents socialistes no creien que la lluita armada fos viable en les condicions en les que estava l'Agrupació, tot i l'ampli suport que tenien a les conques mineres. Van creure que no era el moment per desafiar el règim, així que van esperar una possible arribada de les potències aliades, la qual, no va arribar.

Per l'altra banda, com que els socialistes seguien amb aquesta idea de no intervenció, els comunistes van agafar el control de la guerrilla i van convertir-la en la més activa del país, ampliant el territori maqui cada cop més fins incloure també Cantàbria, gran importància de l'Agrupació Guerrillera de Santander.

L'any 1946 l'estat franquista va desarticlar el sistema polític que sustentava l'Agrupació Guerrillera d'Astúries, anomenada "Agrupación Pasionaria", a causa de la detenció de Castro García Unza, principal cap polític de la guerrilla asturiana. A partir d'aquest fet,

l'agrupació va deixar de tenir Estat Major per poder centralitzar i canalitzar l'exercici del poder armat, això va ser un cop fort per als guerrillers asturians, els quals, no van poder recuperar-se i l'Agrupació Guerrillera d'Astúries es va dividir en petites partides més o menys actives però sense cap tipus de relació ni organització entre elles.

6.3. Guerrilles basques

La ideologia predominant al País Basc a principis de 1940 era el nacionalisme moderat, el qual, rebutjava la violència, gran part del poble basc era socialista, sobretot en el medi rural, en detriment del comunisme, que era més propi entre el proletariat de la regió, però no va aconseguir molt de suport popular.

El País Basc disposava una orografia idònia per dur a terme una guerra irregular, tot i tenir un gran volum de població obrera i també molt important la proximitat amb la frontera francesa, malgrat tot això el moviment guerriller va tenir poca importància en aquest territori.

Per finalitzar, als Pirineus vasco-francesos, des de l'any 1943 s'hi havia format un batalló nacionalista dirigit per Pedro Oroqui, que havia sigut oficial de l'exèrcit basc, però el 1947 el "Partido Nacionalista Vasco" (PNV) el va dissoldre, ja que, apostava per una via diplomàtica i no insurgent. Aquesta va ser la única guerrilla coneguda del País Basc.

6.4. Exèrcit guerriller de la zona centre

José Isasa Olaizola (militant republicà durant la guerra i posteriorment líder guerriller de la zona centre) va ser enviat des de l'Argentina a Madrid l'estiu de 1944 per liderar l'organització guerrillera a nivell de tot el país, però una organització tant gran no va existir mai, sinó que n'hi havia varies repartides pel territori espanyol, per tant, Isasa es va quedar a Madrid i va liderar l'Exèrcit guerriller de la zona centre d'Espanya. Aquest exèrcit estava dividit en cinc agrupacions: Extremadura, la Mancha, Còrdova, Àvila i Madrid. Aquest exercit ocupava una gran zona que anava des de les muntanyes d'Extremadura fins a la Serra d'Albarracín. La majoria dels components d'aquest exèrcit eren grups de fugits, sobretot de Cáceres, Toledo, Ciudad Real i Còrdova.

La major part de les accions dels maquis de la zona central es produïa entre Toledo, Cáceres i Ciudad Real, degut a la situació geogràfica, en menor importància també Albacete.

Entre les ciutats de Madrid i Àvila es va crear la “Agrupación de Gredos”, però els seus líders van ser detinguts poc temps després i l’agrupació no va tenir prou temps per consolidar-se així que va desaparèixer l’any 1947, a finals d’aquell mateix any també van desaparèixer totes les altres agrupacions guerrilleres de la zona centre i d’aquesta manera el moviment maqui a la zona centre del país va desaparèixer.

6.5. Guerrilla andalusa

Segons Francisco Aguado Sánchez¹¹, a la zona d’Andalusia, la ideologia predominant en els maquis era el comunisme, per això, el PCE tenia el control dels maquis de la zona. Tot i això, com posteriorment explicaré, aquesta era una guerrilla poc homogènia i també trobem membres de la CNT que s’havien unit a la causa guerrillera.

El PCE havia triat la ciutat de Sevilla com a punt estratègic per a instal·lar-hi els seus quadres dirigents i d’organització en territori andalús. Des d’aquesta ciutat podien dirigir la zona de Còrdoba-Badajoz i la de Màlaga-Granada. Tot i això, les decisions no es prenien mai des de Sevilla, sinó que venien donades des de Toulouse (França).

Tot i aquesta organització, la guerrilla andalusa era una guerrilla poc homogènia, ja que, els diferents grups de guerrillers actuaven cadascun pel seu compte. El focus més important el trobem a Granada i Málaga, aquesta agrupació era totalment independent del nord d’Andalusia, fins i tot es va desvincular dels maquis de Cádiz, tot i la proximitat geogràfica.

Pel que fa a les actuacions dels maquis a la zona d’Andalusia, sobretot es van donar a ciutats com Málaga, Granada, Cádiz i Còrdova.

Un aspecte molt important és la situació geogràfica de Còrdova, ja que, era un espai que servia com a punt de contacte entre els exèrcits guerrillers de la zona centre amb les agrupacions andaluses.

¹¹ Aguado Sánchez, Francisco, El Maquis en España, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

Pel que fa als individus, també hi ha diferències entre el nord i el sud d'Andalusia, al nord trobem grups de fugitius de la guerra, mentre que al sud trobem gent que s'incorpora a la guerrilla per la costa malaguenya, provinents del nord d'Àfrica.

Aquesta guerrilla va començar a funcionar de manera organitzada a partir de 1946, quan José Muñoz Lozano "Roberto" es va posar al capdavant de les partides de Màlaga i Granada. Segons l'historiador Pelai Pagès¹², aquest home va convertir-se en el millor líder de totes les guerrilles del país, ja que, en pocs mesos va aconseguir que s'unís molta gent a la causa i així el moviment maqui d'Andalusia tingués durant aquells anys molta més importància que anteriorment, precisament en el moment de màxima repressió i quan el règim franquista estava ja totalment consolidat a nivell de tot el país.

6.6. Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA)

Va ser l'agrupació maqui més destacada a nivell espanyol, estava situada a terres llewantines i aragoneses. La majoria dels seus membres provenien de la Resistència francesa, és a dir, republicans que havien perdut la guerra, s'exilien a França i una vegada allí s'uneixen a l'exèrcit francès davant l'ofensiva nazi i ideen aquesta agrupació guerrillera per enderrocar el franquisme i intentar tornar a casa.

Inicialment, l'Agrupació Guerrillera de Llevant (AGL) es va crear a França i va estar sota el control directe de Santiago Carrillo, principal dirigent comunista.

Ja des dels seus inicis i sobretot a partir de l'entrada a Espanya a través de la Vall d'Aran i les incursions posteriors, centenars d'individus van acceptar la disciplina de l'organització, amb un èxit tant gran que el 1947 el moviment ja contava amb 210 guerrillers. Va ser la única agrupació maqui de tot el país que disposava d'una agrupació de guerrillers, situada inicialment a Aiguaviva (Girona) i traslladada durant l'agost del 1948 als Montes Universales (Terol).

L'AGL ja estava assentada a la zona i va tenir una rellevància tan gran que el territori de Llevant es va convertir en zona de guerra a partir de 1947. A partir d'aquell mateix any,

¹² Pagès, Pelai, Els maquis. La resistència armada contra el franquisme (1936-1965), València, Tres i Quatre, S.L., 2020.

l'AGL va canviar el seu nom i va passar a nomenar-se AGLA, ja que, en aquest creixement constant l'agrupació també va ocupar terres aragoneses.

A partir de 1947, Aragó era una regió dividida, mentre que Terol formava part de l'AGLA, Saragossa i Osca no, però aquests territoris, tot i no formar part de l'organització eren considerats "territori de pas" i eren un punt de connexió entre l'AGLA i els comunistes de Toulouse (França).

Pel que fa a Saragossa, els moviment guerriller no va tenir èxit i no trobem agrupacions guerrilleres, però si que en trobem a Osca, ja que, en aquest territori durant l'any 1944 es va formar l'Agrupació Guerrillera de l'Alt Aragó (AGAA), a partir de la fusió de dues petites partides. Aquesta organització va dur a terme algunes operacions importants a les zones de Llitera, Ribagorça i Sobrarbe.

6.7. Els maquis a Catalunya

A partir de l'estiu de 1944, Catalunya es va convertir en un important lloc de pas dels maquis que entraven pels Pirineus amb l'objectiu d'enllaçar amb les guerrilles de l'interior del país. Algunes d'aquestes partides que passaven per Catalunya de vegades s'hi instal·laven aquí i intentaven promoure grups de maquis a Catalunya. Cal diferenciar entre la guerrilla urbana i la guerrilla rural.

Pel que fa a la guerrilla urbana, sobretot a la ciutat de Barcelona, a la capital catalana es va crear a la primavera del 1945 l'Agrupació Guerrillera de Catalunya (AGC), segons Francisco Aguado Sánchez¹³, aquesta estava formada per veterans de la Resistència francesa, membres de la CNT, del PSUC i també membre de les joventuts comunistes de Catalunya (JSUC). L'any 1946 l'AGC estava formada per dues brigades:

- La Brigada Jaime Girabau (polític comunista català que fou executat pel franquisme), dirigida per Numen Mestre Ferrando (militant del PSUC). Estava composta per quatre companyies: Serrat, Mesón, Espuig i Fermín Galán. Cada companyia estava formada per tres persones. Tots Els membres eren militants del PSUC i de les joventuts comunistes de Catalunya (JSUC).

¹³ Aguado Sánchez, Francisco, El Maquis en España, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

- 2a Brigada Guerrillera, dirigida per Jaume Valls Sardà. Els seus membres eren militants del PSUC i de la CNT.

L'Agrupació Guerrillera de Catalunya es van trobar alguns problemes, com ara que no van trobar recolzament, sinó tot el contrari, ja que, la gent els denunciava a la Guàrdia Civil i molts van ser detinguts i executats, un altre dels problemes va ser que la situació política del país no acompanyava a que hagués un moviment guerriller, ja que, això aniria acompanyat d'una forta repressió per tant, la guerrilla urbana no va triomfar. El principal focus de resistència a Catalunya el trobem a Barcelona, cal destacar guerrillers com Quico Sabaté (Quico) i Josep Lluís Facerías (Face).

Per últim, hi va haver dos intents d'estructurar una resistència rural a Catalunya, un situat al sud-oest de la província de Tarragona, amb la idea d'enllaçar amb l'AGLA, l'altre es va produir a la Serra de Mussara, a les Muntanyes de Prades, a partir del gener de 1947, però ràpidament els dos focus van ser desmantellats per la policia. Els dos intents d'estructurar aquesta resistència rural els van portar a terme entre el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) i la CNT.

Segons José Antonio Vidal Sales¹⁴, els maquis de Catalunya, més que maquis hauríem d'anomenar-los contrabandistes, ja que, realitzaven segrestos, sabotatges i atracaments, però no s'enfrontaven contra la policia, per no augmentar la repressió.

El punt àlgid del moviment guerriller a Catalunya el trobem l'any 1949, va ser un any en el que es van augmentar les accions i també els fracassos, sobretot a la capital catalana, on es van produir atracaments amb la finalitat de finançar la publicació de diaris per informar la població i de retruc crear una sensació d'inseguretat a la ciutat i, per tant, si aconseguien crear aquesta sensació d'inseguretat en la població i en el poder els seria més fàcil actuar. Però els maquis catalans van pagar les seves ofensives amb un important nombre de baixes, sobretot entre l'octubre i el novembre de 1949.

L'any 1952 es van dictar nou condemnes a mort, cinc de les quals, van ser executades. Amb aquestes persecucions i matances els maquis catalans desapareixien com a moviment guerriller organitzat, només quedaven els últims resistents que serien perseguits durant la dècada dels cinquanta i principis dels seixanta, l'últim maqui català

¹⁴ Vidal Sales, José Antonio, La verdad histórica de la "otra guerra", Madrid, Espasa, 2002.

va ser Ramon Vila Capdevila (Caracremada), mort l'any 1963, amb aquesta mort acabarien les persecucions, ja que, no quedarien maquis a Catalunya.

7. Activitat de l'AGLA al sud de Catalunya

L'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA) en un principi estava estructurada en tres sectors, més endavant passarien a ser quatre a causa de la intensa activitat que es va portar a terme a la zona. El 5è Sector comprenia Conca, part de València i de Guadalajara; l'11è Sector ocupava la resta de València i Terol, i el 17è, el Baix Aragó, la província de Castelló i les Terres de l'Ebre. Cada sector estava format per brigades, batallons i companyies, és a dir, tots tenien una organització interna i existia una jerarquia militar.

El primer comandant de l'AGLA, designat pel PCE, va ser Vicente Galarza, que tenia com a nom de guerra "Andrés", natural de Bunyol (València), que seria afusellat al juliol de 1947. Manuel Torres "Rodolfo", fou nomenat cap del 5è Sector; Florián Garcia Blasco "Grande", de l'11è, i Francisco Corredor, amb l'alias de "Pepito el gafas", del 17è.

Segons l'historiador Raül González¹⁵, teòricament, això estava organitzat d'aquesta manera, tot i que, a la guerrilla els esdeveniments passaven molt de pressa, i el gener de 1947, després de la mort de Rodolfo, el 5è Sector es va adherir a l'11è. Durant tota la història de l'AGLA, molts guerrillers van anar canviant-se de sector i aquests canvis també es produïen dintre d'un mateix sector, amb canvia de companyia o de batalló, també els caps canviaven contínuament.

Per una altra banda, per poder controlar millor el gran nombre d'activistes i dirigir-los correctament, el Sector 17è, es va subdividir en dos, i així es creà el 23è Sector, que actuava als límits de les províncies de Saragossa, Tarragona, Castelló i Terol. Aquest 23è Sector va estar comandat per Jesús Caellas Aymerich, amb els noms de guerra "Carlos o Catalán", fins als finals de 1949, any en el qual, s'exilià a França. Possiblement, el membre més conegut d'aquest grup fou Teresa Pla Meseguer, "La Pastora", altres maquis coneguts del 23è Sector són Francisco Serrano Iranzo, "Francisco" o "El Rubio", que va ser secretari d'organització del 23è Sector i company de "La Pastora"; Ventura Alvarez Lombarderos, "Ventura"; Joan Baptista Fabregat Matamoros, "Cocones", més conegut al

¹⁵ González Devís, Raül, Maquis i masovers, Benicarló, Onada Edicions, 2018.

seu poble natal, Alcanar, per “Caradesena”; Oliver Herrero Garcia, “Alberto”; José González López, “Rubén”; Benjamí Adell, natural de La Sénia; Quinto (fill del també maqui Florencio Guillén), “Pinxo”,(adoptà el nom de Quinto perquè es va fer guerriller quan l'anaven a allistar per fer la mili); Luciano Mamiló Muhoz, “Deseado”; per finalitzar, “Lucas” i “Constantino”, aquests darrers sense identificar. S’ha documentat que el radi d’actuació de tots aquests guerrillers és dintre del triangle compost per Benassal (Castelló), Uldecona (Tarragona), i Beseit (Terol), i tenien les seves bases a la serra del Turmell, el Boveral i la serra de Sant Cristòfol.

D'entre les actuacions i fets succeïts a les comarques ebrenques, els més destacats i foren:

- A la comarca del Montsià una de les accions que més ressonància va tenir va ser l'atracament a tres bancs a la localitat de La Sénia, on van aconseguir un botí de 30.000 pessetes de l'època, fet que va succeir el dia 26 de març de 1947 i que tingué com a trista conseqüència la mort del veí d'aquella localitat anomenat Alberto Ortí Artola, “l'antenero”, que passava en aquells moments per la plaça Major i era completament aliè als fets. De fet aquesta acció de l'atracament al banc de La Sénia va començar dos dies abans, quan els maquis van entrar a Fredes, on van aconseguir diners, tabac i queviures. A conseqüència d'aquest fet, tots els destacaments de la Guàrdia Civil de la zona van desplaçar-se a la zona muntanyosa (dintre del terme municipal de La Pobla de Benifassà) a buscar-los, però no els van trobar. Amb aquest desplegament de forces, van quedar desprotegits els pobles del pla. A La Sénia, els maquis, la tarda del 26 de març de 1947, distribuïts en diferents grups van intentar atracar els tres bancs que hi havia al poble, però només ho van aconseguir a una sucursal del Banco Español de Crédito que hi havia a la plaça Major. Com que al sortir al carrer el senyor Alberto Ortí Artola, cridava dient que els maquis havien pres el poble i que no hi havia Guàrdia Civil que els defensés, els maquis van disparar contra ell i el van ferir de gravetat. Va ser traslladat a Tortosa aquella mateixa nit i allà ja va morir.
- Un altre fet que va revestir gran importància fou la mort del caporal de la Guàrdia Civil i del metge del Mas de les Mates, el 17 de juny de 1947. En aquesta ocasió, els maquis van posar una bomba davall del cadàver d'un masover de Mont-roig, que va esclatar quan el metge i el caporal el van anar a aixecar.

- El 17 de juliol de 1947 van esclatar alguns petards als termes municipals de Santa Bàrbara, Freginals, Uldecona, i La Galera. En els llocs de les explosions els guerrillers van deixar fullets pamfletaris de l'AGL. Per la data assenyalada en què es van produir aquests fets, vespre del 18 de juliol, se suposa que la intenció era aigualir la festa de commemoració del cop d'Estat de 1936, que va donar inici a la Guerra Civil.
- El dia 27 de novembre de 1947, els maquis va fer un acte vandàlic a la via fèrria que va de Barcelona a València, concretament entre Vinaròs i Alcanar, a la vora mateix del pont del riu Sénia, i dins del terme municipal de Vinaròs.

El tren va descarrilar i alguns vagons del cap del tren van caure lateralment sobre un terraplè, però no es va produir cap desgràcia personal. El trànsit ferroviari va estar interromput durant vint-i-dos hores i el sabotatge va ser atribuït a les forces de la 1 a Companyia del 2n Batalló de l'AGLA. El 17 de març de 1948 es repeteixen els sabotatges a la via fèrria. Aquesta vegada els llocs escollits van ser dos: entre Vinaròs i Benicarló i entre Alcalà de Xivert i Santa Magdalena. Es van atribuir a la partida del 23è Sector .

- El dia 13 d'abril de 1948, és abatut a Morella el maqui Victoriano Prades Pitarch, de 36 anys.
- El dia 22 del mateix més, va tenir lloc un fort enfrontament al mas de Cap i Corp, on van acudir un comandant de la Guàrdia Civil, cinc guàrdies civils i dos policies. Al encerclar la masia on estaven amagats “Deseado” i els seus homes, aquests intentaren sortir disparant. Durant l'enfrontament van ser abatuts quatre dels membres del 23è Sector. En el mateix enfrontament, va morir el comandant de Morella José Hernández de los Ríos, cap del sector interprovincial de la Benemèrita. Aquest, és possiblement un dels pocs casos de mort d'un oficial d'alta graduació en la lluita antiguerrillera. Sembla que quan els guerrillers van sortir del seu amagatall, el comandant i un guerriller van arribar a entaular-hi una lluita cos a cos, i els dos van morir quan un altre maquis els va tirar una bomba de mà a sobre. El guerriller “Deseado”, va ser un dels que va morir en el combat.
- Per part de les forces de l'ordre, es van produir nombrosos actes violents que trobaven suport en les lleis de l'època: “Ley de fugas”, “Ley de seguridad del Estado”, “Ley para la represión del bandidaje y el terrorismo”, Decret de creació

del sometent... Cal aclarir que la “Ley de fuges” no era una llei pròpiament dita, sinó una pràctica habitual per part de la Guàrdia Civil per eliminar a detinguts. Segons Francisco Segarra¹⁶, D’aquesta manera, al municipi de La Sénia, va ser abatut a trets, per membres de la Guàrdia Civil, un tal Fibla, que havia fet d’enllaç per als maquis de la zona i els feia algunes compres de queviures. Li fou aplicada la Llei de fuges; és a dir, feien creure al pres que ja se’n podia anar i quan era a una distància prudencial rebia una descàrrega de trets per part de la força pública.

- El 4 de maig de 1948 es descobreix el campament general del 23è Sector a la part més muntanyosa del terme de La Sénia. La Guàrdia Civil l’assalta el 24 de maig, però ja el troben desocupat.
- Una de les darreres actuacions dels maquis, i potser la més espectacular a les Terres de l’Ebre, tot i que el maquis mai en va acceptar l’autoria, va ser el descarrilament del tren exprés Barcelona-Madrid, el dia 12 de febrer de 1949, al seu pas per un barranc d’uns 60 metres de profunditat situat entre les estacions de Móra la Nova i els Guiamets, que va provocar 40 morts i més de 100 ferits. La Guàrdia Civil va atribuir l’acció als guerrillers “València” i “Rubén”, tots dos de la partida de “La Pastora”. Els maquis mai en va assumir l’autoria.
- Un dels membres del maquis que actuava per la frontera era de La Galera. Va tornar de l’exili francès i segons la versió popular baixava a la localitat montsianenca cada nit per veure la seua dona. El 25 de març de 1949 es va donar mort a un maqui al terme municipal de La Galera. Per informacions orals obtingudes¹⁷, veïns d’aquella població posen en dubte que el mort fos veritablement el maqui. La versió popular creu que aquell home era en realitat un captaire o un gitano, que va ser vist durant tot el dia pidolant pel poble.
- Al Mas de Barberans, la Guàrdia Civil va portar a terme una operació per detenir un col·laborador de la guerrilla, fill d’aquell poble, a qui deien el Pelut de malnom. En notar la presència dels guàrdies va intentar fugir i en la fugida la Guàrdia Civil va disparar i va matar una nena que hi havia per allí.

¹⁶ Segarra Capsir, Francisco, Los maquis en el Maestrazgo, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.

¹⁷ González Devís, Raül, Tragèdies silenciades: Repressió franquista i maquis a les comarques del Nord del País Valencià, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.

- A les comarques del Montsià i el Baix Maestrat es van arribar a comptabilitzar fins a tres desembarcaments de maquis per via marítima, procedents de França, als termes municipals de Sant Carles de la Ràpita, les Cases d'Alcanar (Alcanar) i Vinaròs. Destaca el que va portar a terme el guerriller manresà Josep Gros, (Manresa, 1913), el qual entre 1947 i 1951 va arribar a fer un total de vint-i-set viatges a Catalunya entrant i traient gent. En un dels darrers viatges sortí de París el 24 d'agost de 1950 i desembarcà a les Cases d'Alcanar, amb un comando de recuperació de guerrillers. Travessant el Montsià, La Galera, Santa Bàrbara i Mas de Barberans, es va dirigir a terres de Terol. L'escamot es va dividir en dos a Anglesola del Cid, i el 6 de juny de 1951 Gros tornava a París havent portat a terme feliçment la seva missió. Segons apunta l'autor Eduardo Pons Prades¹⁸:

"Josep Gros fou localitzat en les dues primeres jornades, la qual, cosa no deixa de ser un pobre resultat si es té en compte que el comando es passejà per aquella zona durant prop de dos mesos”.

Seria a començaments de la dècada dels anys cinquanta quan la lluita guerrillera de Llevant va entrar en un ambient de clara decadència, motivat per una absència d'una línia ideològica, degut a què, els maquis majoritàriament eren d'esquerres, però en trobem d'anarquistes, de comunistes, de republicans, de sindicalistes, de socialistes... també cal afegir la falta d'una tàctica coherent i el fort aparell repressor per part dels cossos policials. Tot això, juntament a una població que ja estava massa cansada, sotmesa a la violència que els venia de dues bandes, de la serra i de les forces de repressió, a uns ajustaments de comptes més personals que polítics, a les desercions, a maquis convertits en confidents, etc, va comportar que els temps d'esplendor dels maquis s'acabessin.

El partit comunista (Partido Comunista de España), des de França, va enviar el 1949 dos grups de guerrillers per tal d'examinar la situació i reforçar els quadres de comandament de l'AGLA . Un dels grups era conduït per Josep Gros, Antonio “el Catalán”, i més tard per Joan Baptista Fabregat Matamoros, “Cocones”, de la localitat d'Alcanar, on era conegut com a “Caradesena”. Aquest grup va partir de França el març de 1949 i es va endinsar per la ruta de Catalunya, però, després d'alguns enfrontaments amb la Guàrdia Civil, van haver de desviar-se del seu itinerari i van arribar al campament de Cerro

¹⁸ Pons Prades, Eduardo, *Guerrillas españolas: 1936-1960*, Barcelona, Editorial Planeta, 1977.

Moreno, a Santa Cruz de Moya, bastants mesos després. Quasi tots els components d'aquest grup van morir en l'expedició.

El segon grup enviat des de França, estava comandat per "Ibañez". Eduardo Pons Prades afirma que "van trobar una guerrilla esclafada sobre el terreny, sense una direcció politicomilitar, en què l'únic que comptava era la lluita per la supervivència. Aquests darrers temps la situació dels guerrillers era veritablement dramàtica". Malgrat aquest crític panorama, la retirada definitiva no es donarà fins a la primavera de 1951. I l'evacuació gairebé total de l'AGLA a França no es va realitzar fins a l'estiu de 1952. Tal com afirma Fernanda Romeu¹⁹, "A partir de 1952, a la serra ja només quedaven alguns maquis aïllats, expropiadors socials més que guerrillers en sentit estricte, que deambulaven pels pobles de les comarques d'on eren naturals. Entre aquests maquis autòctons negats a sortir de la seva terra hi havia Francisco Serrano Iranzo "Francisco", Teresa Pla Meseguer "La Pastora", i José Vicente Zafón "Pepito de Mosqueruela".

8. Activitat de l'AGLA al nord de Castelló

8.1. Les mines de Castell de Cabres

El 30 d'agost de 1945 es va produir un dels primers cops realitzats pels maquis en terres de Castelló. A la una de la matinada d'aquell mateix dia, quatre maquis van anar a la Mina Guadalupe de Castell de Cabres.

En el canvi del torn de nit, el ferrer de les instal·lacions es va veure encanonat per un guerriller, que el va obligar a acompanyar-lo a les oficines. Allí, s'hi van unir els tres maquis que l'acompanyaven, van obligar el treballador a obrir l'oficina i es van apoderar de l'escopeta propietat del cap i de pagues endarrerides.

En poc més de quinze minuts, els guerrillers es van apoderar de 6.000 pessetes a més de l'arma anteriorment mencionada, i van marxar. Al dia següent, la mina es va omplir d'efectius policials, es va obligar els treballadors a declarar davant el Govern Militar de Castelló, que va dictaminar que el cop no havia tingut cap ajuda per part dels obrers.

¹⁹ Romeu Alfaro, Fernanda, Más allá de la utopia: Agrupación Guerrillera de Levante, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002.

8.2. Assalt dels guàrdies al mas de La Jonquereta

El 8 i 9 de setembre de 1947, el servei d'informació de la Guàrdia Civil comunica als destacaments de la zona del Parc Natural de la Tinença de Benifassà, l'existència bé a Vallibona, Rossell o Bel d'un mas amb importants contactes amb els maquis. Aquest mas és el de La Joquereta, al terme municipal de Vallibona, el propietari del qual, Manuel Mestre Querol, conegut al poble com "Nelo" estava relacionat amb el guerriller "Cinctorrà".

D'aquesta manera, es procedeix a muntar un gran operatiu amb forces de tota la comarca a més d'algunes vingudes de Castelló, que assalta el mas, però el troba buit. L'absència de "Nelo" fa que s'iniciï una batuda pels voltants amb la finalitat de trobar-lo. Manuel estava al mas d'En Serrà, on el propietari el va acompanyar al notari de Morella per uns problemes amb unes particions. Mentre estava a la capital dels Ports, s'assabenta que el busca la Guàrdia Civil i, segons ens explica l'historiador Raül González²⁰, "es tira al monte". A més, va comptar amb el suport d'algú, que va punxar les rodes de l'únic cotxe de policia que hi havia a Vallibona, per tal de endarrerir l'arribada de les forces a Morella. "Nelo" va fugir amb els maquis amb el sobrenom de "Vicente" i poc després va marxar a França amb alguns d'aquests.

8.3. Guerrillers no identificats

El dia 8 d'octubre de 1947, aproximadament sobre les 9 de la nit, un grup de guàrdies descobreix un grup de guerrillers que, en veure's atrapats, obren foc contra les forces repressives. No van causar baixes entre aquests però dos bandolers van caure morts pels trets dels guàrdies.

La identitat dels difunts no està del tot clara, tot i que s'afirma que es tractava de José Pla Vives, conegut com "Pepet de Simó", natural de Canet lo Roig, i Josep Erasme Ortí Orenga, nascut a Ares.

Segons fonts orals, la Guàrdia Civil va obligar dos veïns del mas del Bosch, Vicente Pla Gamundi i José Sebastià Puig, a recollir els dos cadàvers i baixar-los cap al cementiri del poble. L'enterrador hauria estat cridat a altes hores de la nit per les forces policials per

²⁰ González Devís, Raül, Tragèdies silenciades: Repressió franquista i maquis a les comarques del Nord del País Valencià, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.

enterrar els cadàvers. Aquest fet va tenir un gran impacte en el poble, era una advertència a tots aquells que prestaven algun suport al maquis. Això ho ratifica González en el seu llibre:

“Tampoc es pot dissociar de la propagació d’una atmosfera de terror per evitar tota mena de contacte amb els guerrillers i disminuir els fonamentals punts de suport de les partides”.

La mort dels dos homes va ser inscrita al Registre Civil com a víctimes sense identificar, amb el nom de “bandolero desconocido”.

Tot i el misteri que envolta les morts, la família de Josep Erasme va aconseguir gràcies a la descripció proporcionada per l’enterrador, inscriure el 1980 la defunció del seu familiar al registre vallibonenc. Per finalitzar, com a curiositat, a les dones dels difunts se’ls va denegar la pensió de viudetat perquè no s’havia demostrat que aquelles persones fossin els seus marits.

8.4. Assassinat de sis morellans

La mort d’aquests sis morellans va venir donada per uns fets ocorreguts tres dies abans. El 18 de novembre de 1947, després d’haver-se descobert un amagatall de guerrillers situat al voltant d’una masia al terme municipal de Cinctorres, es va crear un ampli dispositiu policial per donar caça a aquest grup.

Un dels guàrdies que participava en aquest operatiu, en el moment de l’assalt a una masia del terme de Cinctorres, va rebre un tret per part d’un bandoler. El ferit, de 29 anys, tot i ser traslladat a l’hospital militar de Castelló, va morir a causa de les ferides. Els guerrillers, per la seva part, van aconseguir fugir. La defunció del guàrdia va tenir molta repercussió, per aquest motiu, 13 cossos policials dels municipis del voltant, sis dels quals provenien de Castelló, es van afegir a l’operatiu.

Durant les posteriors hores, tot i l’espectacular desplegament, no es va aconseguir detenir els culpables. Segons l’historiador Francisco Segarra²¹, això va portar les forces de la Benemèrita a buscar un cap de turc en aquelles persones que podien haver tingut

²¹ Segarra Capsir, Francisco, Los maquis en el Maestrazgo, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.

qualsevol contacte amb el moviment o li haguessin donat suport. Així, sis morellans van ser detinguts sota el pretext “d’auxili a bandolers”.

Després de durs interrogatoris, els sis arrestats van “confessar” haver tingut contactes amb el maquis i haver-los donat, entre d’altres coses, menjar. Això, va ser suficient per traslladar-los a la Presó Provincial de Castelló i posar-los a disposició judicial.

Segons la versió oficial, a la carretera que uneix Benicarló i Càlig, va parar el comboi com a conseqüència d’una petita avaria, moment que van aprofitar els detinguts per baixar a fer les seues necessitats i per fugir. Al no obeir les ordres d’alto, als fugitius els van disparar mortalment (“Ley de Fugas”). En aplicació de la dita, si el detingut intenta fugir i aconseguix certa distància vers l’agent policial, aquest pot fer servir armes de foc per abatre’l.

Tot i això, sembla que les coses no van anar així i, segons apunta Raül González²² en la seva obra, a meitat camí entre les dos poblacions, els guàrdies baixaren per fer les seves necessitats i després feren baixar els arrestats i de dos en dos van ser morts el 21 de novembre de 1947.

Es va sancionar amb càstigs menors els dirigents del trasllat. Les defuncions no van ser comunicada als familiars, que es van assabentar a causa dels rumors que corrien per la zona. Tot i això, com indica González, els fets van tindre també una repercussió en la guerrilla. El propi “Cinctorrà” escrivia en les seves memòries:

“Cuando me mataron a los masoveros del término de Morella, eso ya, me mató a mí. Y dije pues, esperemos al comandante de la Guardia Civil, que cada semana iba dos o tres veces de Morella a Vinaroz. Lo esperamos una semana y no pasó. Que si pasa lo matábamos. Estábamos allí todo el batallón. Ya después, al no poder coger a este comandante, ya marchamos para Francia.”

Com es pot veure, el que va ocórrer va commocionar als maquis de la zona, que possiblement es van poder sentir culpables.

²² González Devís, Raül, Tragèdies silenciades: Repressió franquista i maquis a les comarques del Nord del País Valencià, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.

8.5. Morts i traïcions al mas de Guimerà

El cap de l'AGLA, "Antonio", acompanyat de "Nieto", "Andrés" i "Manolete", establerts al campament del Turmell, a Vallibona, va marxar a fer una sèrie de visites d'inspecció a altres campaments. Anant en direcció a Mosqueruela, van decidir parar a descansar i passar la nit del 24 de maig de 1948 al mas de Guimerà, al Portell de Morella.

Ja de matinada, es van trobar amb el masover, el qual, els va oferir menjar i els va allotjar al paller. Aquest va marxar pel matí a llaurar i aprofitant que els guerrillers dormien, després de bloquejar la porta, va anar a donar part a la Guàrdia Civil. Aquest fet mostra la gran imprudència i l'excessiva confiança dels guerrillers vers els masovers i la gent que vivia al camp.

14 guàrdies i dos caporals, dirigits per Roldán Écija, (cordovès que havia estat assignat a Morella després de la recent mort a Cap i Corb del comandant Hernández de los Ríos), van arribar al mas sobre les 10:30 hores. Rodejant el complex i dominant barrancs i llocs de fugida, inicien l'assalt el dia 26.

Primerament, llencen una bomba de mà però, en no notar-se moviment dins la pallissa, en llancen una altra a la porta, destrossant-la. Amb això, comença un fort tiroteig entre els dos bàndols.

Davant l'imponent foc, els guerrillers es traslladen a la zona sud de la casa. Poc després un maqui surt per la porta, intenta fugir en direcció al barranc i cau abatut pels guàrdies (el cos sense vida correspon al de "Nieto", que rep l'impacte de múltiples bales al cap). Minuts després, un altre guerriller surt pel mateix lloc, amb el mateix final (presenta tres trets al tòrax i un a l'ull esquerre, amb buidament). El tercer, "Antonio", correria la mateixa sort que els seus companys, amb impactes també al crani.

L'últim home, "Manolete", és incitat per Roldán a rendir-se, al que contesta amb ràfegues de metralladora. Tot i això, quan s'amenaça amb incendiar l'immoble surt rendint-se amb un mocador blanc i és capturat.

Segons l'informe de la Guàrdia Civil, es realitzaren 2870 trets per parts dels maquis i es llançaren deu bombes de mà. Per contra, la Benemèrita hauria realitzat 1109 trets de subfusell, 500 de fusell, a més de quinze bombes Lafitte i 22 Breda. Tot i així, González²³

²³ González Devís, Raül, Maquis i masovers, Benicarló, Onada Edicions, 2018.

afirma a través d'un testimoni que aquesta xifra podria ser molt exagerada, ja que un dels masovers propers al mas de Guimerà, diria que ell mai hauria vist restes de metralla i bales ni tampoc impactes de bala.

Després de l'assalt, les restes mortals dels guerrillers van ser transportades, pel mateix masover i enterrades en una fossa comú al cementeri del poble. El masover del mas de Guimerà va disposar de protecció policial durant les setmanes següents, fins que va decidir baixar a viure a Castelló. A més, aquesta operació va comportar un gran repartiment de condecoracions entre els soldats, com la Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc a Roldán i als guàrdies més destacats.

La mort dels tres guerrillers va tenir una gran repercussió en l'AGLA, que estava vivint una situació difícil després de les importants desercions que havien ocorregut en poc temps. A això, cal afegir la mort "d'Antonio", el dirigent de l'organització, a més de maquis de gran importància i trajectòria dins l'organització. Tot i això, probablement el problema més gran va ser la captació de "Manolete", el qual, es va posar totalment al servei de la policia i va estar involucrat en l'assalt als diversos campaments on ell havia estat, degut a que coneixia la localització, així com en la detenció de múltiples enllaços de la zona.

8.6. "La Pastora"

8.6.1. Naixement i joventut

Florencio Pla Messeguer va néixer el dia 1 de febrer de 1917, al mas de la Pallissa, a la localitat de Vallibona, Castelló. Segons l'historiador José Calvo²⁴, Florencio presenta en el moment de néixer pseudohermafroditisme masculí. En paraules textuais del metge Manel Monfort, membre de l'Associació Amics de Florencio Pla Messeguer i gran coneixedor del quadre mèdic de Florencio, sobre la malaltia de "La Pastora":

"El presentava pseudohermafroditisme masculí, que consistia en que quan tenim el fetus al final del procés de gestació, hi ha una influència hormonal que fa que el fetus es defineixi en un dels dos sexes. La mare de "La Pastora" va tenir una alteració en el procés de gestació i l'embrió es va quedar entre

²⁴ Calvo Segarra, José, La Pastora: del monte al mito, València, Editorial Antinea, 2009.

Ares i Benassal, tenia cos d'home i genèticament i cromosòmicament era un home. Tanmateix, els testicles en comptes de tenir-los en la bossa escrotal els tenia a l'abdomen i no tenia un penis llarg, sinó curtet, no estava completament desenganxat i el meat urinari el tenia baix del penis”.

A grans trets, implica que no presenta uns genitals masculins completament desenvolupats. Davant aquesta situació d'incertesa sobre el seu sexe i en una societat rural de principis de segle XX, els seus pares decideixen inscriure'l com a Teresa al registre de Vallibona. Les raons que els poden portar a registrar-lo com a dona anaven des d'evitar fer el servei militar o que fes tasques d'home que podien ser més perilloses, o simplement necessitaven una dona més a casa.

Florencio és el menor de set germans, fill de José Pla Abella, llaurador de La Pobla de Benifassà, i de Vicenta Messeguer Gil, de Vallibona. Durant la infància, ell és criat amb la seva família com una dona. Dintre de Vallibona, el poble on ell vivia, la relació no és dolenta i tots el recorden per la seva bona voluntat i predisposició a ajudar.

Mas de la Pallissa, on va néixer “La Pastora”.

El problema va arribar quan Florencio anava creixent i es desenvolupava com un home, degut a que li creix barba, li surten pèls pel cos, li canvia la veu i a més, és molt robust. Aquests canvis van condicionar la seva vida.

Florencio vestit amb roba femenina.

Al poble se'l coneixia pel nom de Teresa, mentre que a les poblacions del voltant era conegut pel nom de "Teresot", malnom despectiu que també utilitzen alguns dels xiquets del poble com recorda Alejandro (veí de Vallibona):

“Venia aquí al poble i les dones del seu temps, com pareixia un masclot, vestida amb un vestit negre fins a baix i amb un mocador al cap, no la volien. Els homes tampoc la volíem i se ficava a jugar amb natros, i això que teníem 8 o 9 anys menys. Per fer-la enrabiatar natros li diem "Teresot" i ella corria darrere nostre i mos agafava i mos deia: la pròxima vegada vos estiraré les orelles, no tenia mala idea”.

Durant un temporal molt fort que duraria set o vuit dies, el pare de "La Pastora" passava pel costat d'una paret que va cedir i li va caure damunt, matant-lo. La vídua es quedava amb sis fills al seu càrrec, i això, més la mala relació que tenia Florencio amb les seues germanes, que el maltractaven, va obligar-la a ficar el seu fill a treballar de pastor al mas d'En Tena. Posteriorment, aniria treballant de mas en mas, passaria al mas de Baix Santa Àgueda, al dels Cocons, al de Ferré i finalment, al mas de "La Pastora", al municipi de La Pobla de Benifassà. Degut a que realitzava aquesta feina i que la feia al mas que porta aquest nom, en aquest moment es guanyaria el malnom pel qual seria conegut per la Guàrdia Civil i posteriorment per l'opinió pública: "La Pastora". Durant la seva estada als masos, no només feia de pastor, sinó que també feia tasques agrícoles i cuidava els infants.

La Guerra Civil marcaria a “La Pastora”, a causa de la mort del seu germà José Vicente. Aquest, havia anat a allistar-se juntament amb altres vallibonencs a les files republicanes a Castelló, però en arribar allí es troben amb un fort bombardeig de l’aviació franquista. Davant d’això, pensen que ara ja no sabran si estan morts o vius i se’n tornen al poble. El 12 d’abril de 1938, tres soldats de la República el descobreixen darrere unes mates i li van disparar, causant-li la mort. José Vicente era el germà que més estimava i entenia “La Pastora”, per això amb la mort d’aquest es podria dir que es quedava sense ningú.

8.6.2. L’assalt al Cabanil i l’entrada a la guerrilla

Teresa, quan treballava al mas de La Pastora tenia 32 anys. Els masovers necessitaven algú més a causa de la gran quantitat de terres que hi havia per treballar, a més del ramat d’ovelles, ja que els homes de la casa estaven a la presó. És durant aquesta època que Florencio entra en contacte amb els maquis, que anaven a fer-li companyia quan treballava, pels voltants del mas del Cabanil (amagatall de guerrillers) i prompte va començar a fer-los petits encàrrecs. Així, els feia arribar tot allò que precisaven, ja fora menjar o qualsevol cosa que necessitessin, situació que es manté fins que la Guàrdia Civil localitza tres guerrillers al mas del Cabanil, amb la utilització de contrapartides. Aquestes contrapartides van detenir també “La Pastora”, per la relació que tenia amb la guerrilla.

A aquest fet se li va sumar la humiliació del tinent Mangas. Aquest, en un intent de satisfer la seva curiositat i acompanyat per dos sometents, va obligar Florencio a despullar-se per veure que tenia realment, al que va contestar: “Bueno, a hacer bondad”, és a dir que el va soltar. Aquest fet va afectar anímicament a “La Pastora”, que va decidir canviar de vida.

Després d’això, “La Pastora” seguirà vestint com a dona, però per pocs dies, i decidirà marxar amb la guerrilla.

El dia 4 per la nit, “La Pastora” s’acomia de Roseta, una de les ames del mas de “La Pastora”, i marxa cap a una casa que tenia a La Pobla de Benifassà, on no arribarà, advertit que forces de la Guàrdia Civil l’esperaven. Marxarà amb Carles “el Català”, cap del sector 23, que havent seguit des de les muntanyes l’episodi del Cabanil, es presenta al mas de La Pastora per demanar a Florencio que el segueixi i s’incorpori a la guerrilla.

Així comencen els passos de “La Pastora” com a guerriller, potser com indica Raül González²⁵, “excessivament mitificats”. A partir d’aquest moment, es vestirà d’home, es tallarà els cabells, pentinat cap endarrere i serà rebatejat com Florencio Pla Messeguer o “Durruti”, en homenatge al líder anarquista, fet curiós dintre d’una cúpula comunista com era la de l’AGLA.

Cal destacar que Florencio s’uneix a la guerrilla en el moment de decadència d’aquesta, amb pocs efectius, persecució extrema dels enllaços, i cops principalment econòmics, dirigits a la supervivència. Tot i això, com explica José Calvo²⁶ en la seva obra: “imposible determinar quién enseñó más a quién. Cierto que en las interminables horas en el campamento, José González López, “Rubén”, le enseñó a leer, mientras que de Francisco Serrano Iranzo, “Francisco” (també conegut com “El Rubio”), aprendería su orientación ideológica. A cambio, “La Pastora” les enseñará a no ser detenidos y a sobrevivir mientras ello fuera posible”.

8.6.3. “El Rubio” i “La Pastora” formen una partida independent

El 7 d’octubre de 1950, després d’un any i vuit mesos a les files guerrilleres, “El Rubio” i “La Pastora” decideixen desertar i formar una partida independent. La causa de la fugida està relacionada amb l’acusació de la resta de guerrillers de tenir contactes amb la policia.

Posteriorment, la nova partida es dedica a realitzar cops econòmics per tota la zona d’actuació de l’AGLA, per tal de poder subsistir. Entre aquests cops, destaca el realitzat al mas del Catre, a La Ginebrosa (Terol). “Francisco” entraria amb la seva metralladora dins la masia, mentre “La Pastora” es quedaria fora fent guàrdia com era habitual. Dins la casa, el guerriller, emmordassaria les 5 o 6 persones que hi havia i exigiria un rescat. En un moment donat un dels fills del mas demana permís per recollir alguna cosa de l’exterior i Florencio l’acompanya. El nen aprofita un moment de distracció per fugir i donar part a la Guàrdia Civil. Això fa que “Francisco” obri foc contra tots els de l’interior i sense poder aconseguir els diners, emprenen fugida.

Durant gran part del temps d’actuació, els guerrillers van tenir l’amagatall a la Cova de l’Àliga, al terme municipal de Xert, que per la seva difícil localització era un lloc perfecte.

²⁵ González Devís, Raül, *Maquis i masovers*, Benicarló, Onada Edicions, 2018.

²⁶ Calvo Segarra, José, *La Pastora: del monte al mito*, València, Editorial Antinea, 2009.

Cova de l'Àguila, amagatall de "La Pastora".

Després de l'última evacuació de l'AGLA, a l'abril de 1952, "El Rubio" i "La Pastora" són els únics guerrillers que queden a la província de Castelló, fet que ocasiona que tots els efectius se centren en la seua captura. Per això, els dos guerrillers decideixen que han de fugir d'Espanya, però descarten França, on temien trobar-se amb altres antics guerrillers i on serien perseguits per la seua traïció. Finalment, el 18 de juny de 1952, abandonen la cova de Xert i fugen cap a Andorra.

Durant la seva estada al Principiat, es dediquen a fer diversos treballs com segar l'herba, preparar tabac o guardar-lo. Però, amb l'arribada de l'hivern i quan comença a escassejar el treball, decideixen tornar, creuant la frontera a mitjans d'octubre de 1952.

Amb la tornada al territori espanyol, els dos guerrillers segueixen en la tònica d'assalts i segrestos per tal d'aconseguir queviures i efectiu, sense arribar en la majoria d'ocasions a les armes. Amb aquest objectiu, l'agost de 1954, assalten un mas pròxim als Reguers, Tortosa, propietat d'una família molt rica de la ciutat, la família Nomen. Els Nomen eren, i també ho són en l'actualitat, una casa coneguda per tenir una empresa de producció i venda d'arròs, com també de farina, sèmola i pa ratllat. Com a curiositat, l'emblema de la marca Nomen és un castell, que fa referència al Castell de la Suda de Tortosa, una fortalesa militar erigida al segle X.

Durant la nit de l'assalt, a la casa es troben els pares, els tres fills i els criats. A les 22.30 hores, l'agricultor que cuida la finca avisa el senyor Nomen, amo del mas, que dos homes volen parlar en ell. Aquests dos homes són els dos guerrillers que en aquell moment entren a la casa a punta de pistola. "Francisco" s'emporta l'home a la recerca d'armes, mentre Florencio encanona a la resta de la família.

Així, comencen les negociacions del botí, que es fixen en 200.000 pessetes, que després d'una hora i mitja discutint i en no disposar dels diners, es redueixen a 50.000. El pare al·lega també que no disposa de tal quantitat de diners, al que els guerrillers responen amb el segrest d'una de les filles de la família, que no serà posada en llibertat fins al dia següent, quan hagin lliurat els diners. Amb l'objectiu de relaxar la situació, els amfitrions ofereixen pastissos als guerrillers, que morts de fam, devoren amb rapidesa. Un dels fills aprofita aquest moment per tal d'anar a buscar una escopeta que tenien guardada a casa. De tornada, "Francisco" s'adona que està muntant l'arma i s'inicia un tiroteig. Els guerrillers fugen i responen al foc durant 15 minuts, mentre la família es manté amagada. Ja sortit el sol, pare i fill inicien una batuda pels voltants de la finca on troben el cos sense vida de "Francisco", el company i amic de Florencio, que havia estat ferit per diversos trets als ronyons i abandonat per "La Pastora" en adonar-se que no hi havia res a fer per salvar-lo.

8.6.4. Solitud i detenció

Amb la mort del seu company, molts van creure que "La Pastora" havia mort amb ell, però no. S'iniciarien dos anys molt durs per a ell. Florencio fugí en direcció contrària a la del seu company fins arribar a Castell de Cabres, des d'on passa a Castellote i Pitarque (Terol), en aquests indrets s'hi va estat molt pocs dies, ja que, no els trobava segurs. Per això, torna al seu amagatall a la Cova de l'Àliga a Xert, on residirà dos anys, des de l'agost de 1954 fins al mateix mes del 1956.

Durant aquest temps, sobreviu a base de petits robatoris, en els quals, roba patates, bajoques, nous i altres aliments per tal de poder resistir l'hivern. A més, no va menjar carn ni pa i el poc vi que bevia el robava d'algunes bodegues de Xert o Vallibona. Tampoc

va fer ús dels enllaços ni va parlar amb ningú, ja que, no es fiava de pràcticament ningú, com indica José Calvo²⁷:

“Era preferible pasar hambre antes que enfrentarse a la Guardia Civil”.

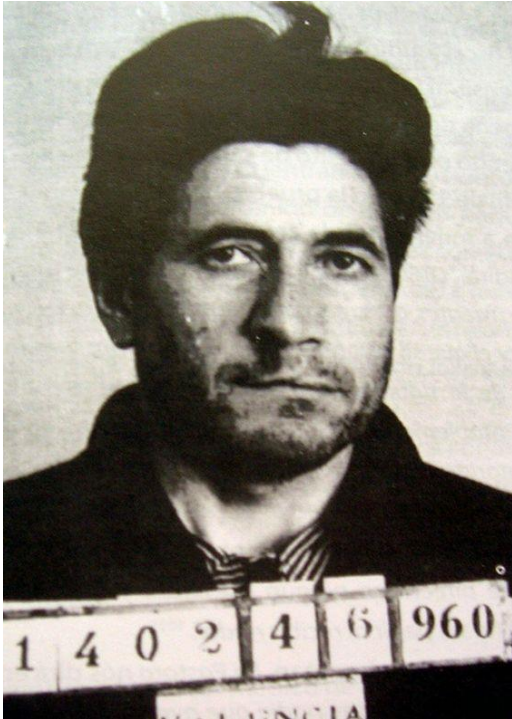
Per tant, va estar dos anys sense parlar amb ningú, va arribar a perdre'n l'hàbit de mantenir una conversa i mostrava certa dificultat quan ho va haver de fer posteriorment.

Després de dos anys de solitud, decideix tornar al Principat d'Andorra, cosa que farà el 19 de setembre de 1956 pel mateix camí que ho havia fet amb el seu amic anys abans. Estant allí residirà al mas de Las Pardinias, a Sant Julià de Lòria, on realitzarà tasques agrícoles a més de fer de pastor. A més, es dedicarà al contraban, especialment de tabac i niló. Tot això fa que pugui arribar a reunir un petit capital que li permet fer petits préstecs, però un dels deutors no li paga i fuig amb els diners. “La Pastora” creu que va ser aquest el qui el va denunciar a les autoritats. Per això, el dia 5 de maig de 1960 pel matí es presenten al mas tres policies que el detenen i el porten fins Andorra la Vella, des d'on serà expulsat poc després a territori espanyol.

Aquell mateix dia, quan ja era a Catalunya, Florencio és detingut per la Guàrdia Civil i transportat fins a la Seu d'Urgell, on serà interrogat. La identificació del detingut va ser difícil degut a la inversemblant descripció que donaven els guàrdies de la comandància morellana d'un dona més o menys masculina que es deia Teresa, vers l'home que tenien davant els guàrdies lleidatans i que es feia dir Florencio. En la identificació va ser crucial la intervenció d'un guàrdia civil de Castelló que indicaria el tall que tenia a la part central del llavi superior, resultat d'una intervenció de llavi leporí.

Des de la Seu d'Urgell passa a la presó de Lleida, on residirà 20 dies, per passar a la de Tarragona i finalment a la de València, sempre en presons femenines. El dia 9 de juny de 1960, Florencio surt de la presó per què se li faci un reconeixement mèdic que determinaria que era un home amb una condició “defectuosa” dels seus òrgans genitals, classificable dintre del quadre de pseudohermafroditisme masculí. D'aquí en surt la resolució que certifica que és un home i que per tant ha de sortir del penal de dones, doncs podria ser perillosa la convivència amb individu del sexe contrari.

²⁷ Calvo Segarra, José, La Pastora: del monte al mito, València, Editorial Antinea, 2009.

Florencio l'any 1960 a la presó. Es pot observar el seu aspecte masculí.

A finals de maig del 1960 s'inicia la causa contra "La Pastora" per suposats delictes de "bandidaje y terrorismo" dels quals es defensa al·legant que no havia comès cap assassinat ni havia participat de manera directa, ja que, la seva missió era la de quedar-se a la porta per vigilar. El 21 de febrer de 1961 s'iniciaria una altra causa contra Florencio a València, per la participació en la mort d'un guàrdia civil a Rossell i l'actuació en diversos masos de la zona realitzant atracaments i altres actes delictius. Així serà condemnat a mort, però atenent a les circumstàncies que envolten "La Pastora" i la duresa de la pena se li concedeix un possible indult. Finalment, "La Pastora" veurà commutada el 2 de maig de 1961 la seva pena de mort per la de trenta anys de reclusió.

Després de vuit anys a la presó de València, on faria molta amistat amb el funcionari Marino Vinuesa, serà traslladat a la presó de El Dueso, a Santoña, Cantàbria, on passaria la resta de la pena. En darrer terme, el 22 de setembre de 1977, després d'haver complit vint-i-tres anys i vint-i tres dies de pena, "La Pastora" queda en llibertat, a causa de la "Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía", més coneguda com Llei d'amnistia. Aquesta llei elimina els antecedents penals d'aquelles persones condemnades per actes d'intencionalitat política, sempre que els hagin comès abans del 15 de desembre del 1976.

Per finalitzar, després d'una vida tan convulsa i plena de contratemps, Florencio surt de la presó i se'n va a viure a casa del funcionari Marino Vinuesa a Marines, al qual l'havia

conegut quan estava reclòs a València. A l'agost de 1978 visitaria el seu poble natal, Vallibona. Ho tornaria a fer per última vegada l'any 2002, per tal d'obtenir un certificat que li permetria accedir a una pensió o indemnització.

Finalment, moriria a casa del seu amic per causes naturals l'1 de gener de 2004 i va ser enterrat al cementiri de València.

8.6.5. “La Pastora”: entre la realitat i el mite

La vida i accions de “La Pastora” han anat carregades de cert misticisme, fins a crear un veritable personatge mític en les nostres terres i especialment en el seu poble natal, Vallibona i els voltants.

“La Pastora” es podria catalogar com una víctima del sistema i de la societat, que va néixer en un moment inadequat per a ell, amb una malformació que avui podria ser solucionada, però que en una societat amb manca de sanitat i d'educació, aquesta situació es va traduir en molts problemes socials. La malformació no era el seu únic problema, sinó que van ser una sèrie de factors els que van complicar i dificultar la vida de Florencio, com el fet d'haver estat registrada com a dona, la tràgica mort del seu pare o la mala relació amb alguns dels seus germans i veïns. A més, la humiliació que va rebre per part del tinent Mangas causa en Florencio una set de revenja. Per tant, trobem “La Pastora” com una víctima del sistema repressiu, però a diferència de tots els altres homes que es van “tirar al monte”, Florencio se sent a gust per primera vegada, acceptat per un grup d'homes, entre els quals es pot comportar per primera vegada amb naturalitat, com un home, i dels quals aprèn de política i a llegir.

En el moment de la seva detenció, trobem un guerriller que havia aconseguit sobreviure al sistema repressiu i a la vida a la muntanya, però conegut per la opinió pública com un monstre i un criminal.

Així, en el judici es troba acusat d'una sèrie d'assassinats que, segons ens explica l'historiador Valeriano Silva²⁸, ell no ha comés. A Florencio, suposadament se l'acusa de tots aquells crims que han estat sense resoldre i esdevé per tant un cap de turc, així és acusat a part de participar en diferents assalts, de 29 morts succeïdes des dels inicis de la

²⁸ Silva Tomás, Valeriano, Yo conocí a La Pastora: Posguerra y Maquis en Castellón, Sar Alejandria Ediciones, 2015.

guerrilla, com la mort de l'alcalde de Mosquerola al 1945 o la de l'ermità de Vallibona, quan ell realment no es va convertir en guerriller fins al 1949. Una prova de la seva innocència en els crims dels quals està imputat és el que va succeir al mas del Catre, quan s'escapa un nen de dins del mas mentre estava "La Pastora" a la porta, en comptes de disparar-li corre darrere d'ell sense enxampar-lo. El xiquet acaba donant part a la Guàrdia Civil, fet que posant en perill la integritat de "La Pastora" i la de "Francisco". Una altra prova és el testimoni del funcionari que després l'acolliria, Marino, quan se li pregunta per què es va fixar en Florencio quan hi havia 2.000 interns més, contesta:

“Cuando yo leí lo de los veintinueve asesinatos, me eché las manos a la cabeza. ¿Cómo es posible que pueda disimular de esta forma? Pensé. Con veintinueve asesinatos había de ser un depravado o un loco. Así que comencé a estudiarlo. Y lo estudié por espacio de unos seis meses. Hasta en la forma de dormir, por si tenía sueños agitados, o remordimientos de conciencia. Lo que descubrí en él, es que se trataba de un introvertido, era un bonachón. Pero ¿Cómo es posible que este hombre haya podido cometer veintinueve asesinatos?”

Així doncs, la vida de "La Pastora" està carregada de claroscurs que només ella ens podria explicar, arribats a aquest punt convido al lector a que sigui ell mateix qui traci la línia que diferencia la realitat del mite.

9. Condicions de vida dels guerrillers

9.1. Campaments i amagatalls

Les agrupacions guerrilleres tenien diversos campaments que utilitzaven a com amagatalls. Els diferenciaven segons les seves dimensions entre majors i menors, aquest últims eren més petits i per a casos momentanis. Els refugis es trobaven distribuïts per tot el territori, i per tal de decidir quin utilitzar tenien en compte la zona d'actuació, la presència de la Guàrdia Civil i les condicions meteorològiques.

Els amagatalls estaven situats en zones abruptes, amb molta vegetació i una gran visió del territori. També solien estar prop de roques amb cavitats, les quals, els permetien amagar armament, explosius o aliments, així com també encendre fogueres de manera més imperceptible.

Per tal d'evitar que les forces repressives descobrissin la situació dels campaments, el PCE van donar una sèrie de directrius. L'historiador Francisco Aguado Sánchez en la seva obra²⁹ recull aquestes indicacions:

“No se corte leña ninguna cerca del campamento. Cuando se guisa de noche, se hace en sitios adecuados; bien el hueco de una roca o en una hondonada y tomando las medidas para que el resplandor del fuego no se vea desde lejos. Mucho cuidado con los desperdicios de las comidas, papeles u otros objetos que puedan señalar pistas. Para esto hay un rincón donde se arroja todo minuciosamente, y se entierra o se quema. Inclusive hay que observar un cuidado con los papeles que se utilizan después de hacer una necesidad, hay que taparlos con una piedra o quemarlos, y nunca hacerlo con sobres que lleven direcciones. Nuestros campamentos deben contar como mínimo, con barracas para 25 hombres, aunque no se empleen todas. El techo con abundante tierra, hojarasca o rama, es necesario que sea lo bastante resistente a la lluvia. Las barracas un poco altas de techo y con la puerta muy ancha, con objeto de no molestar la entrada y salida y poder salir con toda rapidez, con un pequeño espacio para macutos, calzados y fusiles. Una barraca que se pueda emplear si hay necesidad también para dormir, para oficina y cosas más delicadas. Por último, la cocina, y cuevas o barracas para guardar leña seca, cuyo problema, el humo, es uno de nuestros enemigos hasta tal extremo que los campamentos tienen que tener reservas de carbón bien seco para evitar el humo que nos ha causado graves consecuencias.”

L'AGLA disposava de 15 campaments repartits en cinc províncies: Tarragona, Terol, Castelló, València i Conca.

²⁹ Aguado Sánchez, Francisco, El Maquis en España, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

9.2 Higiene i vestimenta

Pel que fa al tema de la higiene i vestimenta dels guerrillers, cal diferenciar dues etapes diferenciades, l'etapa d'inici i auge del moviment maqui i l'etapa de decadència, degut a que l'enduriment de les mesures repressives, el sometents i les contrapartides i el control cada cop més notable del territori per part de les forces policials també va afectar en la forma de vestir dels combatents.

La direcció del PCE sempre va remarcar la importància de la higiene en els seus guerrillers, sobretot quan hi havia contactes amb la població, així en un document s'exposa:

“El aspecto de un guerrillero en operaciones y sobre todo cuando hemos de ponernos en contacto con la población civil es sumamente interesante y es el mejor o peor medio de propaganda para nuestras guerrillas”.

Per aquest motiu, havien de donar una bona imatge i presentar-se sempre nets, tot i viure a les muntanyes. La higiene, a part de donar un plus de confiança, els permetia distanciar-se de la delinqüència comú, dintre de la qual els havia col·locat el règim.

En les últimes fases de la guerrilla, quan els cursos d'aigua estaven més controlats, van trobar-se en problemes per netejar-se i utilitzar sabó, ja que deixava rastre. L'obtenció de roba es va convertir en un dels objectius principals. Davant la falta de recursos econòmics, un mètode utilitzat a l'època a l'hora d'obtenir vestimenta va ser el pillatge als cossos policials i al sometent.

Fernanda Romeu, en el seu llibre³⁰, ens parla d'aquesta forma de vestir i ho fa mitjançant l'informe de la Guàrdia Civil posterior a l'assalt al Cerro Moreno (Cuenca):

“Iban muy mal vestidos, con pantalones de pana o de paño llenos de rasgaduras. Llevaban abarcas sin calcetines, y los pies muy sucios, llenos de roña. Se veía que eran gente de pueblo. Sólo había uno, que sería el jefe, que iba bien vestido, con un pantalón

³⁰ Romeu Alfaro, Fernanda, Más allá de la utopía: Agrupación Guerrillera de Levante, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.

de tela de buena calidad, una cazadora de piel, botas de media caña”.

Cal aclarir que aquest assalt es va produir el 7 de novembre de 1949, és a dir, ja en l'etapa de decadència de l'AGLA i en aquest atac van morir 12 guerrillers.

9.3. Alimentació

Pel que fa a l'alimentació, la vida a la muntanya va ser sinònim de fam, així ho demostra Raül González³¹, fent referència a la dieta dels guerrillers:

“Gachas hechas con harina, agua, un poco de aceite, no mucho porque teníamos muy poco, queso, embutidos y latas de conserva, pero sobre todo gachas. Eso era lo que teníamos, incluso a veces las metíamos en garrafas bajo tierra y cuando pasábamos por allí las sacábamos y las comíamos. Hemos estado a veces cinco días sin comer nada porque no se podía ir a suministrar porque nevaba y si salíamos dejábamos muchas huellas, entonces hervíamos hierbas del monte y nos tomábamos el caldo. No podíamos cazar porque los disparos hubiesen alertado a la Guardia Civil.”

La gana els va portar a barallar-se entre ells o prendre el menjar a animals com raboses o inclús de les urpes d'una àguila.

Moltes vegades anaven als punts de suport o a qualsevol mas per tal de demanar menjar o robar-lo. Aquest fet va ser la perdició dels masovers, els quals, havien d'alimentar als maquis, a la Guàrdia Civil i a les contrapartides.

³¹ González Devís, Raül, Maquis i masovers, Benicarló, Onada Edicions, 2018.

10. Socialització

En l'apartat de la socialització, faré referència a una sèrie de projectes que tinc en ment per a que aquest treball pugui arribar a la societat. Quan parlo de la societat no em refereixo als experts en el tema, ni tan sols a graduats en Història, sinó que em vull referir a tota la gent. Durant aquests mesos en els que he estat duent a terme aquest projecte, ha estat molta la gent que m'ha preguntat sobre el tema, sobre algun maqui famós o fins i tot gent que m'ha aportat informació, que m'ha servit d'ajuda per seguir avançant. És a dir, he notat que aquest tema d'estudi no només m'interessa a mi, sinó que és un tema que interessa a la gent i més aquí a les nostres terres. És per aquest motiu que he ideat tres activitats per a que la gent pugui conèixer de primera mà el meu estudi.

Si pensem en el sud de Catalunya i el nord de Castelló, estem pensant en un territori molt extens. Aquesta ha estat una de les dificultats per poder enquadrar la primera activitat, ja que, portaré a terme una exposició sobre els maquis a les nostres terres. Si planifico una exposició en un lloc concret, hi vindrà la gent de la zona, però no de tot el territori anteriorment mencionat, degut a la distància. Per solucionar això, realitzaré dues exposicions sobre la mateixa temàtica a dos llocs diferents de la geografia ebreca i de la Tinença. Una es durà a terme al Pavelló firal de Sant Carles de la Ràpita (Montsià), situat a la Plaça 1 d'Octubre del mateix municipi, l'altra exposició tindrà lloc al Centre cívic Molí Vell de Rossell (Baix Maestrat), situat al carrer Placeta, número 7. Els dos espais estan habilitats per a aquests tipus d'events, de fet, sempre que es duen a terme exposicions, tant a la localitat rapitenca com rossellana, es produeixen en aquests espais.

Les exposicions es duran a terme mitjançant 9 panells d'imatges i informació. Aquests panells estaran distribuïts per tot l'espai creant un itinerari, de manera que no es podrà accedir a l'últim panell sense haver vist els anteriors, degut a que estaran ordenats seguint l'índex del treball. El tema del primer panell serà: Qui eren els maquis?, del segon: L'inici del moviment guerriller antifranquista, del tercer: L'exili francès i l'ocupació de l'Aran, del quart: La descripció cronològica dels fets a nivell estatal, del cinquè: Les diferents guerrilles que hi havia a Espanya, del sisè: L'activitat de l'AGLA al sud de Catalunya, del setè: L'activitat de l'AGLA al nord de Castelló, del vuitè: "La Pastora" i del novè: Les condicions de vida dels guerrillers. Per poder dur a terme aquestes exposicions, demanaré cita al regidor/a de cultura dels ajuntaments de La Ràpita i als consells comarcals del Montsià i del Baix Maestrat per explicar-los la meua idea i d'aquesta

manera entre les quatre entitats pagarien les despeses destinades a la compra dels panells, la impressió de les fotografies i també em cedirien els locals, ja que, són els propis ajuntaments qui els administren. No es cobrarà entrada.

Per dur a terme aquestes exposicions triaré dues setmanes del més d'abril, degut a que, en haver acabat el termini, tindrà lloc la segona activitat. Aquesta segona activitat constarà d'una ruta guiada que jo mateix organitzaré i guiaré pels masos i coves on van habitar els maquis. Tindrà lloc a la Tinença i el recorregut serà: Pobla de Benifassà – Mas de La palissa – Mas de “La Pastora” – Mas del Cabanil – Cova de l'Àguila – Pobla de Benifassà. En aquest recorregut, la gent podrà veure de més a prop la vida dels maquis i com intentaven passar desapercebuts. Aquestes rutes rebran el nom de “Rutes dels maquis” i es celebraran durant tres caps de setmana durant els mesos d'abril i maig. La idea de fer-ho en cap de setmana és per poder aplegar més gent, tot i això, es faran grups reduïts degut a que, en alguns punts, el camí és estret i també per evitar aglomeracions a causa del Covid-19. Aquestes excursions començaran al matí i acabaran a la tarda, així que al Mas del Cabanil, que queda a la meitat del camí, es parará per dinar. Com que la gent ja pagarà la gasolina del seu vehicle per anar al lloc de sortida, no es cobrarà entrada. Es recomana anar ben calçat, amb gorra i hidratar-se constantment.

L'última iniciativa que duré a terme, en el cas que vegi que hi participa un volum social notable en les anteriors activitats, serà intentar que el Diari Ebre es faci ressò del meu treball, per mitjà de l'elaboració i posterior publicació d'un resum del meu treball. Aquest és un diari territorial que no només conté notícies de les quatre comarques ebrenques (Montsià, Baix Ebre, Ribera d'Ebre i Terra Alta), sinó que també inclou les tres comarques del nord de la província de Castelló (Alt Maestrat, Baix Maestrat i els Ports de Morella) i la comarca del Matarranya, a la província de Terol, a l'Aragó. Per que ens fem una idea, totes aquestes comarques són més o menys la grandària que té el la Diòcesi de Tortosa. He triat aquest Diari perquè es ven en totes aquestes comarques, les quals, coincideixen amb el radi geogràfic del meu estudi, per tant, a la gent que llegeix aquest diari habitualment, podria interessar-los. Aquest diari també es pot consultar per Internet, per tant, podria arribar a més gent. Aquesta última iniciativa no tindria cap cost, degut a que considero que no s'ha de pagar mai per tenir accés a la cultura.

11. Conclusions

Pel que fa a les conclusions, en primer lloc m'agradaria resumir el meu projecte. En iniciar aquesta recerca, a banda de la introducció i la metodologia utilitzada en aquest estudi, he dedicat també les primeres pàgines a les paraules clau, que són els mots més importants i més utilitzats en aquest treball. Estic parlant de les paraules “maqui” i “guerrilla”. En aquest apartat, s'analitzen aquestes paraules i la seva definició, també he fet un estudi d'on i quan apareixen aquests estudis i en quin moment es comencen a utilitzar al nostre país.

A mesura que avança aquest estudi, l'àrea geogràfica cada vegada es va fent més petita i més concreta. D'aquesta manera, el següent punt del treball són els inicis del moviment guerriller antifranquista, en aquest apartat he analitzat quan inicien els moviments per fer caure el dictador. Aquest anàlisi l'he realitzat a partir de les visions contraposades de dos historiadors com Francisco Aguado Sánchez i Pelai Pagès, el primer és partidari de datar en 1944 com l'any d'inici d'aquest moviment, mentre que el segon afirma que és l'any 1936, basant-se en l'ocupació de la Vall d'Aran i en l'inici de la Guerra Civil respectivament.

A continuació, he analitzat de manera resumida l'exili republicà cap a l'exterior, sobretot l'exili francès, i la situació en la que es troba aquesta gent en arribar al país veí. En aquest apartat s'explica com s'organitzen alguns d'aquests individus per formar l'Agrupació de Guerrillers Espanyols (AGE) per lluitar contra el feixisme a Europa i després del Desemparament de Normandia canvien el rumb de la seva lluita per centrar-se en combatre el franquisme a partir d'una posterior entrada a Espanya per la Vall d'Aran.

Aquesta entrada de guerrillers republicans per nord de Catalunya fracassa, ja que, Franco uns dies abans és advertit de la massificació de republicans molt prop de la frontera i hi envia 100.000 efectius de l'exèrcit. L'intent d'entrada al país es produeix les nits del 18 i 19 d'octubre del 1944, però les forces franquistes eliminen el 40% de guerrillers. Santiago Carrillo, líder del Partit Comunista Espanyol (PCE), que a la vegada era el coordinador de l'estratègia, davant la situació va ordenar la retirada de les forces, però segons l'historiador Pelai Pagès, alguns van aconseguir creuar per l'Aran i des d'allí es van estendre pel territori nacional, amb la idea de contactar amb els guerrillers que ja hi havia a l'interior del país.

En el següent punt del treball, he intentat agrupar cronològicament les etapes més importants del moviment maqui: 1939 – 1944, 1945 – 1947, 1948 – 1952 i 1952 – 1965. En el primer apartat, trobem els anys de l'exili, les condicions viscudes en fora de la seva terra, la preparació de l'entrada a territori espanyol i l'intent d'ocupació de l'Aran. En el segon punt, es relaten els anys d'auge del moviment guerriller, també he explicat la resposta franquista, amb mesures més restrictives per erradicar aquests individus, com ho són per exemple l'augment d'efectius policials en les zones més dominades pels maquis i les contrapartides, que va ser una tàctica molt efectiva per eliminar brigades antifranquistes senceres. A causa d'això va haver-hi un declivi notable del moviment, fins a arribar a inicis dels anys cinquanta, en què trobem el moviment guerriller antifranquista pràcticament extingit. Els últims reductes de maquis al nostre país els trobem en l'últim apartat d'aquest punt, en el qual, he explicat la situació dels últims maquis i l'intent de marxar del territori, ja que, no tenien cap oportunitat de construir brigades consistents per fer front a un règim que cada cop els acorralava més. Aquest punt acaba el 1965, concretament el 10 de març del 1965, data de la mort del guerriller gallec José Castro Veiga, que tenia el nom en clau de "O Piloto", conegut per ser l'últim maqui de l'Estat espanyol.

A continuació, en el següent punt del treball he explicat les diferents agrupacions guerrilleres que hi havia a Espanya: la Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia, l'Agrupació Guerrillera d'Astúries, les guerrilles basques, l'Exèrcit guerriller de la zona centre, la Guerrilla andalusa, l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó (AGLA) i els maquis a Catalunya.

Com he explicat anteriorment, a partir d'ara l'espai geogràfic del treball es fa més concret. En el següent apartat he relatat l'activitat de l'AGLA al sud de Catalunya (Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Terra Alta i Montsià), a continuació el mateix a les comarques del nord de la província de Castelló (Baix Maestrat, Alt Maestrat i els Ports de Morella). Amb aquesta idea d'aprofundir i concretar cada vegada més el marc geogràfic, en l'últim subapartat he relatat la vida de Teresa o Florencio Pla Messeguer, també conegut amb el nom en clau de "La Pastora" o "el guerriller hermafrodita", pel fet que tenia un problema als genitals. Aquest va ser el maqui més conegut de les meves terres, del qual, fa uns anys van explicar-me la seva misteriosa història i em va fascinar. D'aquest individu se n'ha parlat molt i diferents historiadors i autors en recullen la seva història i les seves opinions, les quals, he recollit en el treball.

En el novè punt d'aquest treball he relatat les condicions de vida dels guerrillers. Per fer-ho he agrupat aquestes condicions en tres subapartats: els campaments i els amagatalls, la higiene i la vestimenta i per acabar l'alimentació.

En el següent apartat d'aquest estudi, he relatat l'apartat de la socialització, en el que he ideat tres projectes que es podrien fer per portar el meu treball a la gent i així que la societat conegui el meu estudi. Els dos últims punts del treball fan referència a aquestes conclusions i la bibliografia utilitzada per a la realització del treball.

Abans de començar aquest projecte, em vaig marcar una sèrie d'objectius que volia conèixer, els quals he relatat a la introducció i a mesura que avançava l'escrit anat trobat les respostes que buscava, aquestes són:

- He estudiat com, quan i de quina manera tornen molts exiliats des de França per entrar a formar part dels moviments guerrillers.
- He conegut la història de l'AGLA, així com els episodis més importants d'aquesta guerrilla.
- He estudiat quines altres formacions i agrupacions guerrilleres antifranquistes hi havia arreu d'Espanya.
- He explicat els mètodes emprats en la lluita contra la guerrilla.
- He analitzat el paper de la població com a punt de suport dels maquis i alhora en la lluita contra aquests.
- He descobert les condicions de vida en les que vivien els maquis a la muntanya.
- He conegut diferents relats i opinions d'historiadors sobre la història de "La Pastora" i d'aquesta manera he creat un relat veritable de la seva vida, separant-la de "La Pastora" com a mite i llegenda.

El personatge més important del que parlo en aquest treball és del maqui Teresa Pla Messeguer, també conegut com Florencio Pla Messeguer o amb el nom de guerrilla "La Pastora". De fet, a banda de Santiago Carrillo, del qual, parlo en els primers apartats del projecte i també de "El Rubio", que era el company de guerrilla de "La Pastora", no parlo de cap persona més de manera concreta i individual.

D'entre les set comarques que analitzo en aquest treball, que farien referència a les quatre comarques ebrenques i les tres comarques del nord castellanenc, l'AGLA va actuar en cadascuna d'aquestes, però no va tenir la mateixa incidència en totes per igual. Per exemple, a les comarques dels Ports de Morella i el Baix Maestrat és on més episodis van ocórrer, per tant, es pot afirmar que en aquestes comarques el moviment guerriller va tenir més importància. Dintre d'aquestes comarques, caldria destacar els municipis de: Morella, Cintoresses, Ares del Maestre, Vallibona, la Pobla de Benifassà, Rossell, Bel i Canet lo Roig. El fet que l'AGLA va ser més important a Castelló que a Tarragona es deu a tres factors:

- L'agrupació s'estenia per les comarques de: Conca, València, Castelló, Tarragona i Terol, per tant, les comarques ebrenques quedaven al límit del territori de l'AGLA.
- Al nord castellanenc trobem el Parc Natural de la Tinença de Benifassà, que destaca per tenir muntanyes altres i abundants boscos de pi silvestre i boix, per tant, un molt bon lloc per construir-hi amagatalls.
- Els municipis tarragonins són més grans que els castellanencs, per tant, si són més grans tenen més població i, per tant, hi ha més efectius policials.

És per aquestes raons que el sector 23è, que eren les brigades de l'AGLA encarregades d'aquest territori, va tenir més importància a Castelló que a Tarragona.

Personalment, crec que aquesta recerca si en un futur jo mateix o alguna altra persona la volgués continuar, el que es podria realitzar és un estudi com el que jo he realitzat, però de les altres comarques del territori de l'AGLA, com per exemple: València, Conca, Terol o el sud de Castelló. Una altra idea per continuar amb aquesta recerca és fer un estudi d'una altra agrupació guerrillera d'Espanya parlar de la seva evolució, de com estava organitzada, les diferents actuacions que va protagonitzar i els personatges més importants o més famosos.

Per finalitzar, després de l'elaboració aquest treball les meves conclusions són que estic satisfet per la feina feta per diferents motius:

- En aquest treball he pogut realitzar els propòsits i objectius que em plantejava en iniciar aquesta tasca.
- Penso que ha sigut important el fet de primer tractar els maquis a escala nacional i a continuació centrar-me en les meves terres.
- M'ha agradat conèixer la vida de "La Pastora", ja que, molta gent només sap una part de la història o confon l'individu amb el personatge mític.
- Crec que aquests treballs t'apropen a les societats del passat, en el meu cas, a l'Espanya de postguerra.

M'agradaria acabar donant les gràcies a totes les persones que m'han ajudat en aquest estudi, tant en la tasca de buscar la informació, en la tasca de recopilació de llibres i articles, en les entrevistes i xerrades sobre el tema, als familiars i amics que m'han donat suport, al professor que m'ha anat corregint i guiant en aquest treball i a tota la gent que s'ha anat interessant en el meu estudi per conèixer una mica més sobre el tema dels maquis.

12. Bibliografia

- Aguado Sánchez, Francisco, El Maquis en España, Madrid, Editorial San Martín, 1975.
- Calvo Segarra, José, La pastora. Del monte al mito, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.
- González Devís, Raül, Tragèdies silenciades: Repressió franquista i maquis a les comarques del Nord del País Valencià, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.
- González Devís, Raül, Maquis i masovers, Benicarló, Onada Edicions, 2018.
- Pagès, Pelai, Els maquis. La resistència armada contra el franquisme (1936-1965), València, Tres i Quatre, S.L., 2020.

- Pons Prades, Eduardo, Guerrillas españolas: 1936-1960, Barcelona, Editorial Planeta, 1977.
- Preston, Paul, España y las grandes potencias en el siglo XX, Barcelona, Editorial Crítica, 1999.
- Romeu Alfaro, Fernanda, Más allá de la utopia: Agrupación Guerrillera de Levante, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.
- Sánchez Cervelló, Josep, El puño que golpeó al franquismo: La Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA), Barcelona, Flor del Viento Ediciones S.A., 2003.
- Segarra Capsir, Francisco, Los maquis en el Maestrazgo, Vinaròs, Editorial Antinea, 2009.
- Silva Tomás, Valeriano, Yo conocí a La Pastora: Posguerra y Maquis en Castellón, Sar Alejandria Ediciones, 2015.
- Vidal Sales, José Antonio, La verdad histórica de la “otra guerra”, Madrid, Espasa, 2002.